

JURIDISKA INSTITUTIONEN

Göteborgs Universitet

DAVID RYFFÉ

Den tvåhövdade lagen

En undersökning av normerna som
reglerar påföljden rättspsykiatrisk vård

Straffrätt och rättsfilosofi

HT 2010

Juris kandidatprogrammet

Tillämpade studier: 30p

Handledare: Thomas Erhag

Innehållsförteckning

SAMMANFATTNING	1
1. INLEDNING	2
1.1 Straff i välfärdens tjänst	2
1.2 Syfte	4
2. METOD OCH DISPOSITION	5
2.1 Foucault och strukturalisterna	5
2.2 Vad är en diskurs?	5
2.3 Diskursanalys som metod	6
2.4 Disposition	6
3. TEORI	8
4. HISTORIK	11
4.1 Den europeiska straffrättens framväxt	12
4.2 Den svenska rättspsykiatrins utveckling	16
4.3 1991 års reform – en modern psykvård i humanistiskt syfte	19
5. LAGSTIFTNINGEN AV IDAG	21
5.1 Möjligheten att döma psykiskt störda	21
5.2 Rättspsykiatrisk vård eller fängelse?	22
5.3 Förmildrande omständigheter vid straffmätning – BrB 29:3 2p	23
5.4 Lagen om rättspsykiatrisk vård	24
5.5 Lagens tillämpning i praktiken	26
5.5.1 Vem definierar psykisk sjukdom?	26
5.5.2 Mordet på en utrikesminister – NJA 2004 s. 702	29
5.5.3 Skälen till HD:s domslut	31
6. TILLRÄKNELIGHET OCH UPPSÅT	32
6.1 Tillräknelighetsbegreppet	32
6.2 Uppsåtslärans genomslag i svensk rätt	34
6.3 Uppsåt och psykisk störning	35
6.4 Distinktionen mellan uppsåt och tillräknelighet	35
7. RÄTTSPSYKIATRIN I VERKLIGHETEN	37
7.1 Samhällsskyddet och återfall i brott	38
7.2 Återfall under vårdtiden	39
7.3 Den stora spridningen i vårdtid	40
7.4 Socialstyrelsen och Karolinska Institutet	41
7.5 Fängelsestraffen skärps	42
7.6 Utvecklingen inom påföljdsbestämning – Rättspsykiatrisk vård	45

8. ANALYS.....	46
8.1 Diskursernas kamp	46
8.2 Polariserade normer	48
8.3 Tillämpningsproblematiken	52
9. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING.....	54
9.1 Källor	54
9.2 Rättsfall.....	55
9.3 Litteratur	55

Sammanfattning

Antalet våldsbrott i Sverige ökar inte. Inte heller kan man påvisa att brotten blivit grövre. Däremot pekar den mediala bilden på att brottsligheten de senaste tio åren präglats av idel vansinnesdåd med psykotiska gärningsmän. Till följd av detta har opinionsläget avseende straff och vård förskjutits till att alltmer omfamna vedergällningsteorier och prioritera samhällsskyddande insatser. Fängelsestraffen blir allt längre och risken att dömas till fängelse har mer än tredubblats jämfört med 1970-talet trots att forskningen visar att hårdare straff är verkningslösa eller rent utav kontraproduktiva.

När domstolarna konfronteras med misstänkt psykiskt störda lagöverträdare ställs de inför en ytterst komplex situation. Är gärningsmannen psykiskt störd i lagens hänseende skall denne primärt inte dömas till fängelse utan ges påföljden rättspsykiatrisk vård. Endast rättsmedicinsk expertis anses ha kompetens att utreda huruvida en gärningsman lider av en sådan ”allvarlig psykisk störning” som lagstiftaren avsett, varför rätten kan sägas hamna i knäet på rättspsykiatrierna. Än mer komplicerat blir det när olika expertgrupper kommer till olika slutsats avseende en och samma gärningsman. Rätten förväntas då kunna ta ställning till vilket utlåtande som bäst stämmer överens med verkligheten varefter de kan göra ett adekvat val avseende påföljd.

I normala fall kan rätten i fall där lagen är oklar – vad innebär egentligen allvarlig psykisk störning och hur skyddsvärda är de olika intressena? – vända sig till förarbetena för att utröna lagstiftarens avsikter. De normer som ligger till grund för lagstiftningen hör hemma i ett större sammanhang och håller samman de olika rättsområdena, samtidigt som de ofta speglar den rådande moraluppfattningen. När dessa normer står i konflikt med varandra får domstolarna ingen vägledning, varför de tvingas döma mer efter det rådande rätts- och opinionsläget än efter vad lagstiftaren egentligen avsett.

Genom historien har samhället valt att hantera psykiskt sjuka på olika sätt under olika epoker, men genomgående har retoriken kretsat kring två motstående poler: å ena sidan förespråkas straffrihet och vårdande insatser och å andra sidan förespråkas samhällsskydd. Pendelrörelsen mellan de båda normerna har motiverats på olika ideologiska, politiska och filosofiska grundvalar och återfinns även i vår nuvarande lagstiftning och i dess förarbeten.

1. Inledning

Psykisk sjukdom har med all säkerhet förekommit lika länge som den kända historieskrivningen, men har belysts och behandlats mycket olika över tid. Graden av kulturell och social utveckling, liksom valet av samhällssystem, har spelat stor roll för synen på sociala avvikare där inte minst den institutionella religionens normer har haft stort inflytande. I västvärlden finns en långtgående tradition av att placera dem som inte passar in i de gängse normerna vid sidan av samhället, medan mer naturnära kulturer istället valt att integrera människor med ”sociala handikapp”.

Redan under antiken fanns särskilda regler, baserade på dåtidens filosofiska resonemang, som fritog psykiskt sjuka från ansvar för brottsliga handlingar. Förnuftstanken var central och i vissa avseenden var de ideologiska argumenten för en sådan ordning bättre underbyggda än de argument som lagt grunden för dagens svenska system. Den bakomliggande juridiken har förvisso utvecklats och broderats ut, men inte så mycket som man kanske i förstone kan tro.

De juridiska och socialpolitiska problemen kring behandlingen av psykiskt störda våldsvärkare och lagöverträdare är i mångt och mycket de samma genom historien, men en ökad kunskap om det mänskliga psyket och en allt mer omfattande samhällsbyggnadsapparat har successivt format kriminalpolitiken i en viss riktning. Den alltjämt ökande detaljrikedomen i lagtext och förarbeten, vilken haft till syfte att underlätta domstolarnas arbete, har i många avseenden visat sig kontraproduktiv då den bakomliggande politiken samtidigt vilar på både en rättslig tradition, medicinsk och psykosocial forskning och det allmänna opinionsläget. Detta har gett upphov till en ordning som är allt annat än kristallklar och som gjort domstolarnas uppgift än svårare. Exemplet nedan illustrerar ett flertal av de faktiska problem som uppstår då verkligheten skall passas in i de medicinska och juridiska ramar som definierar psykisk sjukdom och möjliggör rättspsykiatrisk vård.

1.1 Straff i välfärdens tjänst?

”Ahmed är blodig och förvirrad när han kommer till polisstationen i Helsingborg. Det är den 24 september 2001 och Ahmed säger att han har dödat sin familj. Från den stunden rullas en mörk historia upp. Ett sex år långt äktenskap fyllt av hot, våld och svartsjuka. Morgonen den 24 september börjar i ett gräl, och när Ahmeds hustru säger att hon skall lämna honom förlorar han kontrollen. Medan hon packar och klär deras fjorton månader gamla dotter

hämtar han en yxa. När hon försöker gå, misshandlar han henne. Ahmeds minne är vagt. Hustruns är starkare. Under rättegången, som hålls i december, berättar hon hur han tog stryptag på henne. Hur han släpade henne genom lägenheten och hur han sedan upprepade gånger slog henne med yxan. Efteråt hittas hon svårt skadad på Jönköpingsgatan en kort bit från parets lägenhet i Helsingborg. Dottern hittas död i lägenheten, huggen flera gånger med en kniv.

Inför huvudförhandlingen i tingsrätten undersöker Sten Levander, professor i rättspsykiatri, Ahmed. Resultat: Ahmed lider av depression med psykotiska inslag och av posttraumatiska stressyndrom. Enligt Sten Levander är problemen så svåra att de måste betraktas som en allvarlig psykisk störning. Orsak: Ahmed, som är från Afghanistan, har under många år suttit fängslad i såväl Afghanistan som i Pakistan. Under sex månader i pakistanskt fängelse torterades han regelbundet. Till detta kommer upplevelser från Sovjetunionens invasion i Afghanistan då han tvingades arbeta för Röda armén. Men tingsrättens ledamöter misstror Sten Levanders bedömning. De menar att Ahmed bluffar och därför får Socialstyrelsens rättsliga råd i uppgift att yttra sig. Resultat: Ahmed lider i och för sig av svåra psykiska problem, men han är inte allvarligt psykiskt störd. Därför kan han inte dömas till vård.

Den 12 mars faller domen: livstids fängelse för mord, försök till mord, misshandel och olaga hot. Därmed tillhör Ahmed en växande skara på våra anstalter – de psykiskt sjuka. När det gäller mord är trenden tydlig.”¹

På välfärdens arena framstår Sverige som själva inkarnationen av välfärdsparadisets. Vi har en lång period av fred och avsaknad från katastrofer, socialdemokratin har i generationer haft näst intill monopol på riksplanet och i sann folkhemsanda har vi tagit hand om varandra. Den svenska kriminalpolitiken har dock haft en undanskymd roll och behandlats med ointresse till förmån för omfattande reformarbeten i välfärdens tjänst. Under 1970-talet uttalade dåvarande justitieminister Geijer en önskan om att minska antalet svenska fångar från 4000 till 500, men utan att närmare gå in på hur detta i praktiken skulle gå till.²

Under de följande decennierna kom dock en allt grövre kriminalitet med narkotikahanteringen i spetsen att kullkasta bilden av det oskyldiga och välmående välfärdssamhället och röster för strängare straff höjdes överallt. Kriminalpolitiken kom också

---

¹ Apropå nr 2 2002

² Christie, s 71

att hamna allt högre på den politiska dagordningen, mycket på grund av att det fanns relativt få arenor kvar för partierna att exponera sina politiska särdrag på.³

Under 1980- och 90-talet genomfördes en rad statliga utredningar avseende fängelsestraff och alternativa vårdformer för psykiskt störda lagöverträdare. Det saknades dock enhetlighet avseende både de visioner som målades upp och de konkreta förslag som lades fram. På det mer rättsfilosofiska planet föreslog en rad kommittéer att begreppet tillräknelighet skulle återinföras och att formell straffrihet skulle gälla för psykiskt störda lagöverträdare. En prövning avseende en gärningsmans tillräknelighet skulle kunna frita denne från ansvar och omöjliggöra en rättslig prövning. Istället skulle denne skickas till en sluten vårdform, men utan att formellt ha dömts för något brott. Å andra sidan föreslogs en skärpning av de kriterier som låg till grund för bedömningen av psykisk sjukdom, vilket de facto resulterade i att fler psykiskt sjuka dömdes till fängelse. Den rättspsykiatriska vården kom med tiden att bli förbehållen dem som led av de allvarligaste störningarna och där störningen dessutom hade kausalsamband med brottet i fråga.⁴

1.2 Syfte

Den rättspsykiatriska debatten har på det politiska planet präglas av två huvudsakliga områden under de senaste hundra åren. Dels har den svenska modellen med avsaknad av tillräknelighetsbegrepp kritiserats ur ett humanfilosofiskt perspektiv och dels har frågan om rättspsykiatrins primära syfte diskuterats. Då den senare frågan till viss del är ett utflöde ur den tidigare ämnar jag belysa och utreda den normativa utvecklingen inom de båda fälten.

Det primära syftet med uppsatsen är att åskådliggöra de normer som ligger till grund för den del av kriminalpolitiken som rör den rättspsykiatriska vården. Som en direkt följd av den frågeställningen kommer frågan om dessa normer avspeglar sig i lagtexten och om de efterlevs. Vidare ämnar jag utreda hur normerna har förändrats över tid och vilka förändringar vi står inför idag när den rättspsykiatriska vården blivit en stor fråga både medialt och politiskt.

Med normer avses här underförstådda regler och moraliska rättesnören vilka beaktas av en majoritet av samhället och som ligger till grund för mer kodifierade regler.

---

³ Christie s 69f

⁴ Sou 1996: 185, s 283ff samt Apropå nr 2 2002

2. Metod och disposition

Att tillämpa diskursanalys som vetenskaplig ansats har blivit allt mer populärt, bland annat därför att diskursanalysen omfattar såväl metod som teoribildning. För att tillämpligheten skall bli tydlig för läsaren och för att analysen skall ses ur sitt rätta perspektiv är det därför viktigt att definiera vad diskurs och diskursanalys är, samt att förklara de begrepp som är förknippade med såväl metod som teoribildning.

2.1 Foucault och strukturalismen

Diskursanalysen härstammar från den franske filosofen Michel Foucault och har sin förankring i proteströrelsen mot Sartres existencialistiska synsätt och den fenomenologiska traditionen. Medan fenomenologin siktar in sig på subjektets varseblivning och relationen till de objekt som ger upphov till varseblivning, tar den strukturalistiska skolan som Foucault är nära förbunden med fasta på individens självuppfattning och normernas tillkomst utifrån sina kontextuella samband. Den avgörande skillnaden är att strukturalisterna, till skillnad från existencialisterna, erkänner och utgår ifrån kausala samband mellan olika subjekt och deras relation till objekt och normer. Förenklat kan man säga att ett strukturalistiskt synsätt utgår från att det är genom mellanmänskliga relationer som vi definierar världen och skapar de normer som utgör dess outtalade regelverk.⁵

2.2 Vad är en diskurs?

Med diskurs avses ett bestämt sätt att ”tala om och förstå världen”, vilket regelmässigt ger upphov till konstruerade sanningar. Det som ryms inom diskursen är vad som ses som allmänt acceptabelt, medan det som inte omnämns faller utanför diskursens ramverk. Diskursen i sig är inte ensam tillräcklig för en heltäckande analys, utan även det som lämnats därhän är av vikt för att förstå den normbildning som diskursen har gett upphov till. Vidare är inga kategoriseringar av diskursens omfattning neutrala, utan bär i sin tur spår av bakomliggande normer och generaliseringar.⁶

Foucault intresserade sig för hur samhället formades genom maktordning där diskurser satte gränser för vad som var tillåtet och otillåtet både i termer av det juridiska, det moraliska och det allmänt accepterade. Det primära maktmedlet för att konstruera eller omdana en diskurs är språket, varför det i regel är den skolade eliten som konstruerar och befäster olika

---

⁵ Kendall, s 66ff

⁶ Börjesson, s 74ff

diskurser. En diskurs är inte allomfattande, utan berör ett visst fält som kan utgöras av exempelvis ett visst mode eller den förhärskande synen inom ett visst rättsområde. Det pågår en ständig kamp mellan olika diskurser, där den förhärskande på ett visst område i regel sätter ramarna för vad som skall anses logiskt och med verkligheten överensstämmande. På så sätt konstrueras ”sanningen” genom diskursen, medan utmanande diskurser ses som parentesartad eller i vissa fall rent subversiv.⁷

2.3 Diskursanalys som metod

Som nämnts i inledningen av avsnittet är diskursanalys en metod som i sig själv inbegriper en teori. Den teoretiska delen är nära förknippad med socialstrukturalismen och ett kontextuellt tänkande, medan metoden bygger på att åskådliggöra de markörer som utgör själva diskursen. Dessa markörer består oftast i normativa tillkännagivanden som syftar till att ge legitimitet åt ett visst syn- eller förhållningssätt, vilket i sin tur karaktäriseras av ett visst språkbruk.⁸

Jag avser att fastställa dessa markörer i två led – dels genom en historisk återblick, dels genom en granskning av lagstiftarens uttryckliga syfte/vilja i samband med instiftandet av nya lagar inom de rättspsykiatriska och kriminalpolitiska områdena i modern tid. Vilka markörer jag använt och hur de kommit till uttryck förklaras närmare i analysen.

Det historiska avsnittet motiveras med Foucaults teori om ”genealogi”, vilket innebär att det bara är genom att betrakta historien och följa den framåt som vi verkligen kan förstå den nuvarande ordningen. Detta har förklarats som att ”finna spår av nuet i det förflutna”.⁹

De markörer jag kommer att söka efter är hur lagstiftaren på normativa grunder motiverar ett lagförslag eller en lagändring, vilka hänsyn man presenterar för att gå olika intressegrupper till mötes och i vilken grad man motiverar sina beslut utifrån historiska grunder. Jag avser även beakta i vilken grad dessa markörer förekommer i de utredningar som ligger till grund för regeringens propositioner, för att på så sätt kunna se om lagstiftaren går utredarna/experterna till mötes.

2.4 Disposition

För att visa på normernas ursprung och uppkomst, samt vilka frågeställningar som präglat synen på psykiskt sjuka över tid, avser jag i avsnitt 4 att inleda med en historisk återblick avseende såväl påföljder i allmänhet som omhändertagande av psykiskt sjuka i synnerhet. Då

---

⁷ Börjesson, s 36

⁸ Ibid., s 25

⁹ Ibid., s 37

rättsutvecklingen till viss del inte följer de nationella gränserna kommer jag att inleda med att i svepande drag redogöra för den europeiska rättens framväxt för att sedan smalna av mot den svenska utvecklingen mer specifikt.

Därefter följer en separat redogörelse för tillräknelighetsbegreppets innebörd och rättsliga sammanhang i syfte att poängtera hur tillräknelighetens vara eller icke vara påverkar den rättsliga regleringen och de bakomliggande normerna avseende psykiskt störda lagöverträdare.

Vidare ämnar jag i korta drag redogöra för relevanta lagrum för att läsaren på ett mer konkret sätt skall förstå systemets uppbyggnad och den rättsliga problematiken. För att ytterligare synliggöra mer konkreta problem kommer jag i anslutning till stycket om gällande rätt presentera två intressanta rättsfall som visar på när problemen uppstår och hur de hanteras i praktiken.

Nästföljande stycke skall visa på hur den rättspsykiatriska vården fungerar rent samhälleligt. Här kommer kritik och statistik att presenteras, liksom en redogörelse för hur opinionens röst under de senaste 35 åren resulterat i förändringar i den praktiska rättstillämpningen avseende påföljdsval. För att vidare poängtera opinionens genomslag och i viss mån snedvridna kritik kommer fängelsestraffet att jämföras med den rättspsykiatriska vården.

Avslutningsvis kommer jag att presentera en analys av de bakomliggande normernas karaktär, betydelse och omfattning i enlighet med den angivna frågeställningen.

3. Teori

Eftersom det är de normativa grunderna för den rättspsykiatriska vården jag avser undersöka har jag valt att använda mig av rättsteorier som bygger på ett kontextuellt synsätt. Med det menas att rätten inte skall ses som en isolerad företeelse, utan att rätten i samspel med samhället konstituerar och utvecklar de normer som samhället vilar på och som också präglar rätten. Den svenska juridikprofessorn Anna Christensen menar att det inte bara är rättsreglernas moralbildande effekt som är relevant för att förstå rättens plats i samhället, utan även moralens rättsbildande effekt. Den sociala dimensionen är en juridisk kodifiering av moraliska sedvänjor som i regel växt fram under mycket lång tid och som följer vissa mönster. Dessa mönster kallar Christensen för ”normativa grundmönster” vilka omfattar och har gett upphov till flertalet juridiska principer. Hon poängterar dock att inte alla principer är normativa, utan att de också kan vara rent handlingsdirigerande, vilket hon visar med ett enkelt exempel. Principen att avtal skall hållas, vilken gett upphov till en uttrycklig rättsregel, är av normativ karaktär och har uppstått som svar på ett socialt handlingsmönster vilket har upplevts moraliskt riktigt. Den straffrättsliga preventionsprincipen däremot är en rent handlingsdirigerande produkt från lagstiftarens sida och saknar normativ karaktär. Den verkar inte mellan två aktörer, utan dess påverkan sker ”utifrån”.¹⁰

På samma sätt menar den amerikanske rättsfilosofen Ronald Dworkin att rätten inte bara utgörs av dess rättsregler utan också bakomliggande principer. Dessa skiljer sig åt, men är samtidigt besläktade enligt följande:¹¹

- Regler är definitiva och om de är tillämpliga skall de användas som primärt verktyg att uttolka gällande rätt. Principerna är förklarande till sin karaktär och utgör skälet för en viss rättsregel. De kan visserligen vara bindande rent formaljuridiskt, men inte i de fall som följer av punkterna nedan.
- Giltiga regler kan inte strida mot varandra, medan principer däremot kan stå i motsatsförhållande och förbli adekvata.
- Just eftersom rättsliga principer kan stå i strid med varandra har de en särskild tyngd som reglerna saknar, vilket i grunden utgör kittet i den sammantagna regelmassan.

---

¹⁰ Christensen, s 467ff

¹¹ Simmonds, s 104f

Då rätten består av både regler och principer kan domstolarna tillämpa gällande rätt samtidigt som de ändrar gällande rätt, vilket också är en förutsättning för en dynamisk utformning och anpassning av det rättsliga systemet. När juristen, oavsett var i rättskedjan denne befinner sig, skall söka gällande rätt i ett komplext fall bör denne utgå från att lagreglerna vilar på ett normativt fundament – att det finns en tanke eller kedja av tankar som resulterat i regelverket. Om den uttryckliga rättsregeln i sig inte är heltäckande för att lösa problemet kan en tillfredsställande lösning sökas genom att spåra regelns ursprung bakåt längs denna kedja. Att betrakta rätten på ett sådant sätt kan upprätthålla gällande rätt även i fall då regelverket inte tagit hänsyn till ett specifikt fall där en rättsregels tillämplighet är oklar.¹²

Den principstyrda syn som Dworkin redogör för avseende gällande rätt utgår inte från att rätten är moraliskt riktig. Däremot antas rätten vila på en sammanhängande uppfattning om vad som anses rättvist. Dessutom skall rätten vara motsägelsefri för att uppbära någon form av relevans. I likhet med den franske filosofen Foucault menar Dworkin att rätten i sig, oavsett rättsområde, utgörs av en mängd lagar och regler som är mer eller mindre konforma. Tillsammans ger de ett uttryck för vad som skall betecknas som rätt och rättvist och utgör på så sätt en juridisk diskurs.¹³

Ovan nämnda tänkare fokuserar primärt på rätten i sig, men erkänner samtidigt ett samspel mellan samhället och rätten på mer rättsociologisk grund. Av den anledningen har jag även valt att även beakta den norske rättssociologen Thomas Mathiesen som utvecklat Foucaults socialskonstruktionistiska tankar ifråga om rättens plats i samhället.¹⁴

Mathiesen menar att det i princip alla västerländska stater uppstår en omfattande likriktning i fråga om vad som skall betecknas som allmänt accepterat. Detta kan liknas vid Foucaults resonemang kring diskurser, men Mathiesen har fokuserat på vad som ger upphov till likriktningen och vilka mekanismer som styr, inte minst på det juridiska området. Fenomenet kallar han för dold disciplinering. Sådan disciplinering kan både omkullkasta eller konservera ett rådande synsätt och bygger enligt Mathiesen på fem punkter, varav primärt tre är relevanta i sammanhanget:¹⁵

- *Professionalisering*, vilket innebär att personer eller grupper som initialt skulle kunna representera normöverskridande ståndpunkter och handlingspotential inordnas i den rådande ordningen genom att ges plats i de stora professionerna i samhället. På så vis

---

¹² Simmonds, s 15

¹³ Ibid., s 17

¹⁴ Mathiesen (1980), s 27

¹⁵ Ibid., s 31ff

kommer den enskilde revoltmakaren att marginaliseras, och det finns inget samhälle som medvetet frambringar experter och specialister som skall kullkasta de fundament vilka samhället vilar på.

- *Legalisering*, som avser att allmänna frågor görs om till rent juridiska frågor. Dessa behandlas sedan av människor som utbildats att tänka i vissa på förhand bestämda mönster och som använder ett språk som stänger den stora massan ute, både avseende förståelse och möjlighet till påverkan.
- *Maskering*, det vill säga ett namnbyte i både inre och yttre gestaltning, vilket har för avsikt att avleda och dölja de egentliga syftena. Dessutom kan ett laddat ämne avdramatiseras genom en språklig maskering. Fängelser och straff benämns regelmässigt som institutioner och sanktioner, vilket antyder ett neutralt och sakligt förhållningssätt som rör sig längre från den normativa nivån.

Den dolda disciplineringen är osynlig och bygger på att det inte är uppenbart att en tydlig avsändare försöker påverka opinionen. Påverkan sker längs en tänkt kedja där varje länk är omedveten om det stora sammanhanget, vilket i sin tur gör det svårt att spåra den ursprungliga avsändaren av budskapet. Det skall även påpekas att det inte i alla fall finns en medvetenhet hos den ursprungliga avsändaren så till den grad att man kan prata om rena konspirationer. Däremot kan ett visst uttryck eller förhållningssätt smitta av sig och slutligen anammas av den breda massan, varför den kan ses som accepterad. De samhällsinstitutioner som vanligen initierar dold disciplinering är vanligen lagstiftaren eller media, men också gräsrotsrörelser som med tiden väcker opinion och därmed tvingar politiker och representanter för media att uppmärksamma och förhålla sig till dem. Dold disciplinering kan således omfatta antingen konserverande eller omdanande av befintliga normer, beroende av avsändare och respons.¹⁶

Vidare menar Mathiesen att olika sociologiska förhållanden samspelar med lagstiftningen och avgör om lagen kommer att uppnå sina åsyftade verkningar, vilket betecknas som lagens ”manifesta funktioner”. Således kan man genom lagstiftning rent isolerat inte uppnå några verkningar alls. Avgörande är i vilket socialt landskap en lag landar, det vill säga hur den mottas och accepteras hos berörda parter. Dessa parter omfattar även de professioner som är indirekt knutna till lagens tänkta mottagare, liksom akademiker och samhällsinstitutioner.¹⁷

En annan viktig aspekt är hur lagarna kommuniceras till allmänheten. Om en förändring på det normativa planet inte når ut till allmänheten, eller annars korrelerar med rådande

---

¹⁶ Mathiesen (1980), s 47ff

¹⁷ Mathiesen (2005), s 59f

föreställningar på närliggande områden, kommer lagen att mötas med skepsis när allmänheten slutligen konfronteras med den.¹⁸

Vidare kan en lag ge upphov till icke åsyftade verkningar som i sin tur ger upphov till latent funktioner. Viktigt att poängtera är att en funktion kan vara latent för en grupp i samhället medan den är manifest för en annan, vilket kan exemplifieras med Mathiesens forskning om fängelsestraffets verkningar:¹⁹

Fängelsestraffet har en renhållningsfunktion så tillvida att kriminella element genom att spärras in hålls borta från samhället och att laglydiga medborgare därför kan känna sig trygga. Genom att det i regel är småkriminella som befolkar landets fängelser ges allmänheten intrycket av att lagen fungerar, medan de riktigt tunga förbrytarna kommer undan. Således kan man peka på en avledande funktion, som knappast har statuerats i några propositioner eller statliga utredningar, men som gagnar lagstiftaren.²⁰

---

¹⁸ Mathiesen (2005), s 62

¹⁹ Ibid., s 69

²⁰ Ibid., s 73

4. Historik

Historien visar att det tidigt tagits hänsyn till frågan om psykisk sjukdom inom både det civilrättsliga och straffrättsliga fältet. I takt med både filosofiska och vetenskapliga landvinningar har debatten om psykvårdens huvudsakliga syfte svängt mellan två till synes oförenliga poler – vård och samhällsskydd. Fängelsestraffet har utöver dessa båda faktorer ideologiskt även berättigats utifrån tankar om brottsprevention och skuldansvar.

4.1 Den europeiska straffrättens framväxt

Redan i det antika Grekland behandlades de psykiskt sjuka enligt en delvis annan rättsordning än de förnuftsmässigt friska. Just förnuftstanken var central och utgjorde grunden för den dåtida moraluppfattningen och förståelsen för vad som var rätt och fel även i rent rättslig mening. Rätten och moralen var tätt sammanflätade och tanken om att förnuftet var avgörande för en människas kapacitet att rättshandla utifrån fri vilja kom successivt att utvecklas genom den romerska rätten. Den som var allvarligt psykiskt sjuk skulle inte straffas för sina handlingar eftersom dessa inte ansågs styrda av den fria viljan.²¹

Den romerska rätten byggde på ett uppdelande av brottsbegreppet i två sidor som alltjämt lever kvar inom den moderna straffrätten – en subjektiv och en objektiv. Medan den senare syftar till den straffbara handlingen i sig så tar den subjektiva sidan fasta på uppsåtet eller förövarens inställning till gärningen ifråga. För att dömas för en brottslig gärning fordrades i subjektivt hänseende någon form av personlig skuld, vilket i sin tur var nära förknippat med att det förelåg ett uppsåt baserat på fri vilja. Den som saknade uppsåt var också skuldfri och skulle heller inte dömas, vilket fritog de sinnessjuka från ansvar för objektivt brottsliga handlingar då de inte ansågs styrda av fri vilja. Resonemanget går i linje med den klassiska grekiska moralfilosofin grundad på Aristoteles föreställningar om människans väsen och kom inom den romerska rättsordningen att delas in i olika skuldformer. *Dolus*, vilket betyder just skuld eller bakslughet, var termen för det illasinnade uppsåtet och används än i våra dagar.²²

För att komma till rätta med den ökande andelen notoriska återfallsförbrytare kom det romerska rättssystemet i straffrättsligt hänseende att omdanas under kejsar Augustus vid tiden för Kristi födelse. En följd av det nya systemet blev att rättssäkerhetsaspekten vann nytt inesteg genom att den åtalade gavs en starkare ställning gentemot den kollegiala domstolen, vilket omfattade såväl psykiskt sjuka som friska gärningsmän.²³

---

²¹ Sou 2002:3 s 163

²² Sou 1996:185, s 46

²³ Anners (a), s 77

Parallellt med den romerska rättslärans utveckling lades grunden för den mer konsekvensbaserade germanska rättstraditionen. Germanerna omfattade alla folkslag norr om Rehn vilka inte kuvades under det romerska imperiet och vilka sågs som moraliskt, filosofiskt och vetenskapligt lågtstående. Den germanska rätten utgör heller inte en egen rättsordning, utan är ett samlingsbegrepp för den hybrid av romersk rätt och naturrätt som de hedniska stammarna kom att tillämpa i Väst- och Centraleuropa.²⁴

Den germanska rätten ansågs sakna de humanfilosofiska element som präglade den kristna grundideologin vilket fick den att ses som hednisk och utan betydelse. Bland annat anses den germanska rättsordningen ha saknat avgörande delar av den människosyn som utgör grunden för den moderna synen på straffrättens område – tron på människans handlingsfrihet och därmed indirekt möjligheten att begå skuldbelagda handlingar. Paradoxalt nog härstammar ordet skuld (*schuld*) från de germanska språken och skall närmast utläsas som ”förpliktelse”.²⁵

Även i de äldsta judiska samhällena gjordes en straffrättslig distinktion mellan psykiskt sjuka och mentalt friska gärningsmän. De som led av en psykisk sjukdom ansågs ha fått ett gudomligt straff för människans synder gentemot Gud, vilket ansågs mer än tillräckligt. Därför skulle dessa gärningsmän inte straffas ytterligare av jordiska lagar, utan tas om hand på ett sådant sätt att de inte utgjorde ett hot för sig själva eller sin omgivning.²⁶

Juristpåven Innocentius III införde under 1200-talet den processteknik som sedan skulle komma att bli själva sinnebilden för kyrkans juridiska inblandning under medeltiden – inkquisitionen. Detta skräckvapen kom att stärka kyrkans inflytande över de jordiska lagarna vilket innebar att kyrkan i stor utsträckning blev ensam om att definiera de samhällseliga normerna. Formen för den inkvisitoriska processformen var att kyrkans åklagare ex officio kunde utreda och döma i fall som regelmässigt byggde på rykten eller lösa indicier. Under påve Innocentius IV kom inkquisitionen att få snabb och omfattande spridning över både Europa och den Nya världen, samtidigt som jakten på sociala avvikare ökade och rättegångsförfarandet blev allt hårdare. Genom att omfatta alla handlingar som kunde skada kyrkans sedlighet kom inkquisitionen, och därmed i någon form den kristna ideologin, att i allra högsta grad beröra alla former avvikare från den allmänna samhällsnormen. Detta innefattade inte minst de psykiskt sjuka.²⁷

Kyrkan kom sedan att ha en avgörande roll inom rättsskipningen under hela medeltiden och tog allt mer över den världsliga rätten vilken ursprungligen upprätthölls av kungar och

---

²⁴ Anners (a), s 12

²⁵ <http://www.signum.se/signum/template.php?page=read&id=636> (2010-08-22)

²⁶ Sou 1996:185 del II, s 260

²⁷ Anners (a), s 44f

deras vasaller. Den kyrkliga straffrätten byggde på lika delar vedergällning och avskräckande där dödsstraff under horribla former kom att bli i det närmaste normalstraffet. Denna syn på straffrättens roll i samhället stred diametralt mot det äldre ättesamhällets försoningsrätt där återgäldning gick före vedergällning och där kontinuitet och samexistens var de ledande normerna. På så sätt kom också den germanska rättstraditionen, som till största delen byggde på just ett ättesamhälle, att marginaliseras.²⁸

Man vet väldigt lite om vilka normer och värderingar som kom att präglade straffrätten under renässansen, men klart är att i kölvattnet av den franska revolutionen 1789 och den efterföljande upplysningen kom de europeiska samhällena att sekulariseras allt mer. Den centraliserade makten fick ge plats för utökat folkstyre och följden blev att kyrkan snabbt förlorade det direkta inflytandet över lagstiftningen, vilket istället övertogs av politiker och tjänstemän. Lagar kom att kodifieras i långt större utsträckning än tidigare och de antika idealen fick åter en framskjuten plats, varför förnuftet och skuldprincipen blev centrala termer inom den europeiska straffrätten.²⁹

I enlighet med upplysningens mer framstående tänkare kom det moderna samhället att grundas på parlamentarisk demokrati, vilket delvis fick till följd att man blev tvungen att jämka och ta dubbla hänsyn i lagstiftningsprocessen. Hegel menade att statssamhället hade två sidor; det ena externt och knutet till konkreta situationer, det andra internt och format av den samlade moraluppfattningen. Tillsammans bildade dessa båda sidor det Hegel kallade ”folkanden” vilket kan likställas med ett kollektivt medvetande eller en gemensam värdegrund. I likhet med många andra samtida tänkare menade Hegel att lag skulle stiftas genom kollektiva hänsyn och med så bred beslutsgrund som möjligt, vilket innebar att både den konstitutionella rätten som grund för demokratin och straffrätten borde speglas av flera olika hänsyn så länge de inte stod i direkt strid med varandra.³⁰

Den tidiga industriella revolutionen kom att leda till en ökad urbanisering med utbredd misär som följd då städerna inte förmådde inhysa de allt större befolkningarna och tillvarata deras intressen. Omfattande slumområden tog form, vilka präglades av fattigdom och laglöshet, varför befolkningen fick lida svårt under ökat våld och social osäkerhet. Polisväsendet och kriminalvården var dåligt utbyggd och förmådde inte stävja den accelererande brottsspiralen och i de högre samhällsskikten pratades det om en smittsam ”social sjukdom”. Även om kyrkan förlorat det direkta inflytandet över den världsliga

---

²⁸ Anners (a), s 152

²⁹ Anners (b), s 112f

³⁰ Malnes, s 165ff

lagstiftningen hade man genom århundraden av påverkan lyckats konservera straffrätten kring tankar av synd, skuld och bättring. En radikal omdaning av det straffrättsliga systemet tycktes långt borta även om upplysningens idéer genomsyrade samhällssynen i stort. Istället utvecklade Europas större länder straffrättsliga normer baserade på Kants och Hegels ”sekulariserade vedergällningsteori”, vilken utgick från att straffets centrala uppgift var att ge proportionerlig och rättvis vedergällning för dem som kunde anses ansvariga för sina egna gärningar, samt att straffet skulle utdömas lika i lika fall enligt den så kallade ekvivalensprincipen.³¹

Parallellt med den sekulariserade vedergällningsteorin utvecklades den bayerska strafflagen under Anselm von Feuerbach, som till stor del kom att lägga grunden för den moderna synen på straffet och dess verkställighet. Feuerbach menade att det inte var straffet i det enskilda fallet som var det primära medlet för att bekämpa brottslighet, utan själva existensen av en adekvat och fungerande strafflagstiftning. Han ansåg att lagen i sig, så som ett uttryck för folkviljan och den allmänna moralen, var handlingsdirigerande i sådan grad att den överväldigande majoriteten skulle efterleva dess innehåll även utan sanktionsmedel. Vidare ansåg han att det var brottslingen så som individ och inte i egenskap av brottsling, som skulle vara utgångspunkt ifråga om straffutmätning och val av påföljd. Under 1800-talet kom det att bli en dragkamp mellan de båda ideologiska skolorna, vilka båda kom att utvecklas och teoretiseras för att bättre anpassas till det moderna samhället i förnuftets tidsålder. Den förra eftersträvade en utbyggd institutionalisering där frihetsstraff i olika former var den förhärskande lösningen för att uppnå det primära syftet – samhällsskydd. Den sociologiska skolan i Feuerbachs fotspår tog avstamp i samhällsförbättring, återanpassning och vård för att komma till rätta med den utbredda kriminaliteten och skapa ett humanare samhälle i stort. Till de humanitära framsteg som anammades av båda skolorna var upplysningens tankar om ”inget brott utan lag” (*nullum crimen sine lege*) och ”inget straff utan lag” (*nulla poena sine lege*). Två andra förändringar mot en mer modern rättssyn var att dödsstraffets tillämpning starkt inskränktes samt att fängelsesystemet helt lades om i syfte att undkomma den kriminalitetsspiral som fängelserna gav upphov till. Den sociologiska skolans förbättringsprogram kom att leda till ett ivrigt experimenterande med olika anstaltsformer och särskilda program infördes för de vårdbehövande och sinnessjuka som ansågs kunna återanpassas till ett liv i samhället.³²

---

³¹ Ibid., s 152

³² Anners (b), s 153ff

4.2 Den svenska rättspsykiatrins utveckling

Psykiskt störda lagöverträdare har i Sverige behandlats i lag ända sedan landskapslagarnas tid. Enligt Uppsalalagen från 1296 skulle den som "blivit galen" omhändertas och placeras i häkte. En allmän princip som tycks genomsyra landskapslagarna i stort var att den som inte hade förståndet i bruk heller inte skulle dömas till ansvar för brottsliga gärningar.³³

De som först omhändertog psykiskt sjuka i syfte att ge dem vård var klostren. Redan under 1100-talet grundade de särskilda inrättningar för omhändertagande av spetälska, men allt eftersom spetälskan avtog kom tomrummet att fyllas av utfattiga och dårar, vilka i likhet med sina föregångare skulle hållas avskiljda från samhället. Detta motiverades med att de psykiskt sjuka för sin egen skull skulle omhändertas av goda kristna vilka såg som sin livsuppgift att sörja för arna och förtappade själar. Således kom klostren att bli hemvist för de fördömda och utstötta, vilket i det stora perspektivet ansågs vara till gagn för samhället i stort. Landskapslagarna från tiden fritog som sagt de psykiskt störda från ansvar, vilket paradoxalt nog legitimerade inspärningen. En annan faktor som bidrog till att upprätthålla den gängse ordningen var att den närmaste släkten till en psykiskt störd bar det ekonomiska ansvaret för att kompensera den sjukas skador på annans egendom eller person. På så sätt låg det i de flestas intresse att de psykiskt störda spärrades in och hölls avskiljda från samhället utanför.³⁴

Under reformationen kom Gustav Vasa att upplösa klosterordnarna och den vårdande verksamheten övertogs istället av statliga hospital, vilka var avsevärt färre till antalet men i regel större och bättre centraliserade enheter.³⁵

Hospitalen kom att fortleva en bit in på 1900-talet, men det saknades länge juridiska rättesnören för hur de psykiskt störda våldsverkarna skulle behandlas. Längre rådde också en utpräglad behandlingspessimism då antalet tillfrisknanden var ytterst få och psykiatrien ännu inte nått status av verklig vetenskap. Fram till 1826 fanns heller ingen direkt vägledning för domstolarna ifråga om straffutmätning för psykiskt sjuka. Att helt frita den åtalade från ansvar var mycket ovanligt, medan möjligheten till straffnedsättning användes mer frekvent. Genom ett kungligt dekret just 1826 medgavs möjlighet till vård för psykiskt störda lagöverträdare i de fall då det ansågs betingat. Först under 1900-talets tidigare år började rättspsykiatrien att tas på allvar, dels genom den juridiska regleringen och dels genom psykoanalysens intåg på den vetenskapliga arenan. 1858 års stadga angående sinnessjukas vård innebar ett ideologiskt uppbrott gentemot den tidigare lagstiftningen. För första gången definierades "dårens"

---

³³ Grönwall, s 13-15

³⁴ Ibid., s 15

³⁵ Ibid., s 16

sjukdomsbild och karaktärsdrag, samtidigt som ett lagstadgat krav på adekvat vård för psykiskt sjuka våldsverkare infördes. Vidare innehöll stadgan normativa karaktärsdrag i fråga om vårdens utformning och placering, där isolering alltjämt var ledordet. Kurhospital skulle byggas avskilt för att hålla de sjuka borta från samhället, vilket fyllde två syften. Primärt skulle de psykiskt sjuka skyddas från samhällets excesser då det gynnade vården, men samtidigt framhölls vikten av att skydda samhället från potentiellt farliga element då dessa ansågs oförenliga ifråga om sund samexistens. Det utgjorde startskottet för den moderna retoriken kring rättspsykiatrisk vård, vilken i princip har samma utgångspunkter än idag.³⁶

1864 års strafflag kom att ytterligare förtydliga vilka regler som skulle gälla för psykiskt störda lagöverträdare. Strafflagens 5 kap 5 § slog fast att *”En som saknar förståndets bruk, eller förståndets fulla bruk, skall vara fri från straff eller få straffet nedsatt på grund av att han eller hon inte är helt moraliskt eller etiskt ansvarig för vad som inträffat.”* Fullständig straffrihet tillämpades fortfarande tämligen restriktivt och var i huvudsak förbehållet *”höggradigt imbecilla”*, medan straffnedsättning var vanligt förekommande bland dem som uppvisade mer psykotiska och våldsamma tendenser. I samband med strafflagens infördes också begreppet *”tillräknelighet”* enligt västeuropeisk förlaga, för att skilja de psykiskt sjuka från de mentalt friska i juridisk mening. Tillräkneligheten bestod i en viss fattningsförmåga och verklighetsuppfattning som utgjorde grund för att kunna hålla sig inom lagens ramar. I och med införandet av tillräknelighetsrekvisitet ansåg man att det förelåg både en teoretisk och filosofisk grund för att mildra straffen för psykiskt störda lagöverträdare, samtidigt som man menade att domstolarna fick ett mer definierbart begrepp att förhålla sig till för att bestämma graden av psykisk sjukdom. Under 1800-talets slut kom stadgan avseende sinnessjukas vård sedermera att skrivas om så till vida att obotligt psykiskt sjuka skulle placeras på separata vårdenheter, asyler, samt att kriminalpatienter på vårdanstalt skulle skrivas ut först efter prövning från både hospitaldirektionen och medicinalstyrelsen. Detta innebar en tydligare skiljelinje mellan rättspsykiatri och den allmänna kriminalvården, samt utgjorde grogrunden för dagens system med särskild utskrivningsprövning.³⁷

Efter sekelskiftet kom psykiatri att nå allt större acceptans i vetenskapliga sammanhang vilket också färgade det civilrättsliga området. 1924 års lag om verkan av avtal som slutits under påverkan av en psykisk störning (SFS 1924:323) är ett exempel på att samhället funnit ett skyddsvärt intresse som står sig än idag. Rättsregeln är ett direkt utflöde från den allt mer inflytelserika sociala skolan som nämnts ovan, vilken bland annat syftade till att anpassa

---

³⁶ Grönwall, s 22ff

³⁷ Ibid., s 22ff

samhället även efter de socialt avvikandes behov. Lagens tillkomst, liksom äldre rättsregler avseende bland annat förmyndarskap, visar på att det även inom andra rättsområden förekom bedömningar av tillräknelighetskaraktär.³⁸

På det straffrättsliga området skedde dock inga större förändringar under 1900-talets första hälft, men i samband med det utredningsarbete som skulle mynna ut i den nya Brottsbalken 1965 presenterades en för Sverige unik tanke. I Sou 1956:55 poängteras att det inte föreligger någon principiell skillnad mellan straffet för den med förståndets gåvor i behåll och de skyddsåtgärder som leder till ett omhändertagande av den psykiskt sjuke. Detta resonemang ledde till att Brottsbalken kom att konstrueras enligt tanken att båda åtgärderna de facto utgjorde straff för brottslig gärning, ett synsätt som vid sidan av Sverige endast tillämpas på Grönland. Grunden för ett sådant system ligger i att det inte föreligger någon prövning av tillräknelighet, varför rekvisitet avskaffades. När Brottsbalken väl trädde i kraft kom också alla straffrättsliga sanktioner att benämnas påföljder, vilket ligger i linje med uppfattningen att även de psykiskt sjuka kan hållas ansvariga för brott, men att de på grund av sitt psykiska tillstånd skall ådömas annan påföljd än fängelse. Konsekvensen blev att den tidigare straffriheten helt försvann och att rättspsykiatrisk vård blev den primära påföljden för psykiskt störda lagöverträdare med ett adekvat vård- och habiliteringsbehov.³⁹

Allmänheten kom under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet att delas in i två läger. Som en reaktion på tidens politiska vänsterströmningar bildades KRUM, Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering, som drog tusentals åhörare till sina möten och diskussionskvällar. Man ansåg att en välfärdsstat som Sverige saknade både belägg och anledning för att spärra in människor och argumenterade för alternativa lösningar med återanpassning genom sociala nätverk som främsta metod.⁴⁰

Motreaktionen i form av den klassiska straffrättstanken vann dock återigen insteg i den kriminalpolitiska debatten, vilket till stor del berodde på inflödet av narkotika till Sverige som på ett nytt sätt åskådliggjorde vardagskriminalitet och social missär. Brottsförebyggande rådet (BRÅ) presenterade 1977 ett förslag på lagändring enligt vilket mindre hänsyn skulle tas till brottslingens person och att påföljden istället skulle utdömas proportionellt mot det begångna brottet, oavsett gärningsmannens psykiska status. I samma rapport föreslogs också att det svenska systemet med rättegång och straffutmätning för psykiskt störda gärningsmän skulle överges till förmån för den europeiska ordningen med prövning av tillräknelighet. Enligt den

---

³⁸ Anners (b), s 154f

³⁹ Grönwall, s 33

⁴⁰ Modern Psykologi, nr 11 2010, s 54f

senare kan gärningsmannen formellt inte dömas i domstol utan istället överlämnas till rättspsykiatrisk vård till följd av sitt sjukdomstillstånd – inte till följd av det aktuella brottet.⁴¹

Redan under det sena 1960-talet hade en rad svenska idéhistoriker, psykiatriker och sociologer hävdade att synen på psykiskt sjuka, både samhälleligt och från lagstiftarens sida, skiftade beroende på samhällssystem och social struktur. Tanken hade väckts genom den allmänkritiska Frankfurtskolan, vilken bland annat vände sig emot att tvångsvård genom frihetsberövande inte problematiserades och att ingen betänkte alternativ. Vidare menade man att det saknades berättigande även på rättsfilosofisk grund. Den kritik som tidsandan förde med sig låg till stor del till grund för den avinstitutionalisering som kom att präglade de sista decennierna under 1900-talet och som i mångt och mycket nedmonterade den allmänna psykiatriska vården. Varken rättsapparaten eller politikerna kunde på ett vettigt sätt motivera den rådande ordningen i andra termer än vård och samhällsskydd, vilket dock inte i sig legitimerade själva formerna för institutionaliseringen som sådan.⁴²

4.3 1991 års reform – en modern psykvård i humanistiskt syfte

Den psykvårdsreform som lanserades i början av 1990-talet kom att lägga grunden för dagens rättsordning inom psykvårdens olika områden. I Brottsbalken hade tidigare begrepp som sinnesslöhet och själslig abnormitet använts, vilka ersattes av det mer neutralt hållna samlingsbegreppet ”allvarlig psykisk störning”. Påföljden kom att benämnas ”överlämnande till rättspsykiatrisk vård” och möjligheten att dessutom besluta om särskild utskrivningsprövning infördes i ett led att tillgodose den allt mer kritiserade bristen på samhällsskydd.⁴³

Centralt för reformarbetet var just att försöka förena frågan om human och adekvat psykvård med ett fungerande samhällsskydd, samtidigt som proportionalitet och ekvivalens beaktades. I Prop. 1990/91:58, som i lagtekniskt hänseende låg till grund för reformen, kan man utläsa lagstiftarens försvar för att fortsätta på den redan inslagna vägen med tvångsvård; ”att slopa varje möjlighet till psykiatrisk tvångsvård skulle innebära att vi avsäger oss möjligheten att hjälpa människor i svårt utsatta situationer”, vilket kan ses som ett sätt att legitimera tvångslagstiftningen utifrån en human människosyn. Vidare statueras att ”tvångsvårdstiderna ska vara så korta som möjligt och aktivt användas för att ge den behandling och det stöd som behövs för att vården ska kunna övergå i frivilliga former”.⁴⁴

---

⁴¹ BRÅ Rapport 1977:7, s 367f

⁴² Grönwall, s 38ff

⁴³ Ds 2007:5, s 73

⁴⁴ Prop 1990/91:58, s 64

Frågan om en human lagstiftning, i fråga om rättspsykiatri, är förenlig med omfattande hänsyn avseende samhällsskydd utvecklades ytterligare genom Straffansvarsutredningens betänkande *Straffansvarets gränser*⁴⁵. Primärt önskade man införa en ordning där brottsliga gärningar begångna av psykiskt störda lagöverträdare inte skulle betraktas som brott i juridisk mening, eftersom det rådande systemet med domstolsprövning och påföljd inte ansågs etiskt försvarbart. Vidare propagerade man för att det sedan tidigare avskaffade tillräknelighetsrekvisitet skulle återinföras och att fokus skulle ställas på de vårdande insatserna, vilket innebar en svängning tillbaka till de normer som styrde den rättspsykiatriska vården på 1950- och delar av 1960-talet. Tanken var att skapa en reglering där psykisk störning inte beaktades i påföljdsbestämningen, så som i dagens system, utan att psykisk störning skulle beaktas redan i ansvarsfrågan. Den som inte ansågs tillräknelig skulle heller inte dömas för brott i svensk domstol. I de fall då återfall i brott inte ansågs överhängande skulle vården dessutom anpassas efter den intagnes psykiska status oavsett brottets art, ett förslag som skulle mötas av stor oro angående samhällsskyddsaspekten. Kommittén lämnade dock visst utrymme för ytterligare tvångsinsatser i de fall de vårdbehövande visade sig farliga för sig själva eller sin omgivning, men den generella bilden var att vård skulle vara överställt straff.⁴⁶

Straffansvarsutredningens förslag resulterade inte i några direkta lagändringar, men bidrog till att öka debatten kring psykvården och samhällets hantering av psykiskt störda lagöverträdare, vilket snabbt anammades av massmedia. Efter ett par uppmärksammade brott begångna av uppenbart psyksjuka under 2000-talet, där kulmen nåddes i och med mordet på Anna Lindh, kom ytterligare skärpningar i den rådande lagstiftningen att aktualiseras som svar på opinionsläget. Brottsbalken kom 2008 åter att ändras i fråga om möjligheten att döma till rättspsykiatrisk vård. Det uttryckliga syftet med lagändringen var att öka flexibiliteten vid påföljdsbestämningen och därigenom skapa större utrymme för proportionalitetsbedömningar i vissa fall samtidigt som den enskildes behov av vård skulle beaktas.⁴⁷

Istället för att gå Straffansvarsutredningen till mötes och instifta en parallell rättsordning för psykiskt störda lagöverträdare utan formellt straffansvar, valde man att avskaffa fängelseförbudet och ersätta det med en presumtion mot fängelse – även det för att öka flexibiliteten i påföljdsbestämningen.⁴⁸

---

⁴⁵ Sou 1996:185

⁴⁶ Ds 2007:5, s 74ff

⁴⁷ Prop 2007/08:97, s 1

⁴⁸ Grönwall, s 53

5. Lagstiftningen av idag

Den lagstiftning som reglerar rättspsykiatrisk vård som påföljd är inte speciellt omfattande och utgår primärt ifrån två paragrafer i Brottsbalken, samt från Lagen om rättspsykiatrisk vård (SFS 1991:1129). Nedan kommer även BrB 29:3 2p, vilken reglerar psykisk störning som förmildrande omständighet vid brott där fängelse kan bli aktuellt, att behandlas. Anledningen är att det lagrummet genom historien använts frekvent i fråga om psykiskt störda lagöverträdare och genom den senaste lagändringen kan komma att få allt större betydelse.

Värt att notera är att det inte tas någon hänsyn till om den tilltalade lider av en psykisk sjukdom vid bedömningen av skuldfrågan. Således döms även psykiskt sjuka till ansvar för brott, men sjukdomens omfattning, grad och art beaktas vid påföljdsbestämningen.

5.1 Möjligheten att döma psykiskt störda

Första stycket i BrB 31:3 kan sägas utgöra grunden för rättens möjlighet att döma psykiskt störda lagöverträdare till rättspsykiatrisk vård. Det fordras dock att han eller hon lider av en sådan störning som motiverar plats en på en vårdande anstalt, både i fråga om störningens art och avseende prognosen för behandling. Störningens omfattning, om den anses allvarlig eller ej, värderas på samma sätt som i BrB 30:6, det vill säga att vissa sjukdomstillstånd så som schizofreni alltid anses vara av allvarlig art, även i de fall där symptomen inte är så framträdande. Vad gäller bedömningen av vårdbehovet görs en övergripande prövning som även tar in skyddsaspekter – både för den tilltalade och för allmänheten.⁴⁹

Även i de fall det finns ett vårdbehov, men då det förväntas kunna bli snabbt övergående till följd av behandling, bör de vårdande insatserna i görligaste mån tillgodoses inom kriminalvården istället för på rättspsykiatrisk vårdenhet.⁵⁰

Till de mer omdiskuterade lagändringarna som infördes 1991 hör särskild utskrivningsprövning, vilket regleras i BrB 31:3 2st. Regeln tillkom som ett svar på kravet om ökat samhällsskydd och vilar på en riskbedömning avseende återfall i grov brottslighet, vilket i princip omfattar all form av våldsbrottslighet, men även narkotikabrott och grövre egendomsbrott. Det fordras dock inte att den fortsatta brottsligheten är av samma slag som de gärningar vilka föranlett överlämnandet till den rättspsykiatriska vården.⁵¹ I dessa fall fordras alltid att ett kausalsamband föreligger mellan störningen och det aktuella brottet, samt att

---

⁴⁹ Berg, avs. BrB 31:3

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Prop. 1990/91:58, s 463f

störningen är av allvarlig art. Tidigare har det heller inte varit möjligt att skärpa domen för den som dömts till rättspsykiatrisk vård och som begår nya brott under vårdtiden. Särskild utskrivningsprövning kan i sådana fall läggas till den ursprungliga domen i syfte att stävja ytterligare återfall i kriminalitet.⁵²

Det avslutande stycket tar upp möjligheten att förena den rättspsykiatriska vården med andra påföljder. När vårdbehovet inte anses vara av omfattande art kan ett överlämnande till rättspsykiatrisk vård kombineras med andra påföljder. Ett vanligt exempel är att vid sidan av tvångsvården även utdöma ett förordnande om skyddstillsyn. Fängelse får dock aldrig kombineras med vård på rättspsykiatrisk klinik, då dessa två än så länge utgör oförenliga storheter.⁵³

5.2 Rättspsykiatrisk vård eller fängelse?

Den tidigare regleringen i BrB 30:6 innehöll ett strikt förbud mot att döma den som begått ett brott under en allvarlig psykisk störning till fängelse. I och med lagändringen 1 juli 2008 kom dock fängelseförbudet att ersättas av en presumtion mot fängelse; ”den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning ska i första hand dömas till annan påföljd än fängelse. Rätten får döma till fängelse endast om det finns synnerliga skäl.”⁵⁴

Rekvisitet ”allvarlig psykisk störning” tillhör straffrättens mest svårbedömda och har kontinuerligt förändrats i takt med olika lagändringar. Domstolarna har varit mycket obenägna att gå utanför de givna kriterierna eller försökt omtolka dem för att passa in på rättspsykiatrikernas utlåtanden, utan lutar sig primärt mot den faktiska ordalydelsen i förarbetena. I Anna Lindh-målet (NJA 2004 s 720) definierar HD de angivna kriterierna enligt följande:

”En allvarlig psykisk störning omfattar i första hand tillstånd av psykotisk karaktär, således tillstånd med störd realitetsvärdering och med symtom av typen vanföreställningar, hallucinationer och förvirring. Till allvarlig psykisk störning räknas också svårartade personlighetsstörningar med impulsgenombrott av psykoskaraktär. Bedömningen av om en psykisk störning är allvarlig skall ske utifrån både störningens art och dess grad. En sammanvägning får göras i varje särskilt fall av arten av störning och de symtom och yttringar i övrigt som belyser graden av störningen. I samband med

---

⁵² Grönwall, s 186ff

⁵³ Karnov BrB 31:3, not 1257

⁵⁴ Karnov BrB 30:6, not 1307

prövningen måste hänsyn tas till växlingar i tillståndet och risken för återfall om vården eller behandlingen avbryts för tidigt. Den psykiska störningen är av allvarlig art så länge påtaglig risk föreligger för att de psykiska symtomen återkommer om behandlingsinsatserna avbryts.”⁵⁵

Vad avser rekvisitet ”synnerliga skäl” följer en exempelkatalog vilken tar hänsyn till straffvärdet, gärningsmannens vårdbehov och om tillståndet var självförvållat. För att synnerliga skäl skall anses föreligga fordras generellt att brottet omfattar ett fängelsestraff om minst fyra år. Finns det inget definierat vårdbehov finns heller ingen anledning att döma till rättspsykiatrisk vård medan propositionen å andra sidan slår fast att de allvarligast psykiskt sjuka alltid skall dömas till vård.⁵⁶

Redan i Prop. 1990/91:58 står att det i regel fordras ett kausalsamband mellan den brottsliga gärningen och den störning som den åtalade lider av för att bestämmelserna i BrB 30:6 skall komma ifråga. Kausalsambandet är dock inte absolut.⁵⁷

I de fall då gärningsmannen i enlighet med BrB 31:3 vid sidan av den rättspsykiatriska vården även ådömts villkorlig dom eller skyddstillsyn, kan inte ytterligare brottslighet föranleda fängelse vid undanröjande av den tidigare påföljdsformen. Det samma gäller i de fall då nya brott begås under vårdtiden.⁵⁸

5.3 Förmildrande omständigheter vid straffmätning – BrB 29:3 2p

Har den åtalade till följd av en psykisk störning ”haft nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt”⁵⁹ kan det betraktas som en förmildrande omständighet. Bestämmelsen tar huvudsakligen sikte på de fall då gärningsmannens psykiska tillstånd förändrats efter brottstillfället och då rättspsykiatrisk vård därför inte kan komma ifråga. Även i de fall då brottet anses så grovt att det talar för fängelse enligt BrB 30:6, eftersom de ”synnerliga skäl” som tas upp där bland annat fordrar att brottet har ett straffvärde om lägst fyra år, är bestämmelsen relevant. I dessa fall kan de förmildrande omständigheterna i BrB 29:3 2p innebära att det förväntade fängelsestraffet skulle understiga fyraårsgränsen och därför istället aktualisera en påföljd i form av rättspsykiatrisk vård.⁶⁰

---

⁵⁵ NJA 2004 s 720 samt Prop. 1990/91:58, bil. 1 s 86-87

⁵⁶ Grönwall, s 176

⁵⁷ Ibid., s 181

⁵⁸ Karnov 2002/03 BrB 30:6, not 1221

⁵⁹ BrB 29:3 2p

⁶⁰ Karnov BrB 29:3, not 1263

För att bestämmelsen skall komma i fråga måste den psykiska störningen vara av sådan allvarlig art att gärningsmannen de facto har haft en kraftigt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande vid gärningstillfället. Det fordras dock inte att störningen är av sådan kvalificerad art som omnämns i BrB 30:6, utan störningens inverkan på brottet styrs av omständigheterna i det aktuella fallet.⁶¹

I NJA 1985 s 510 togs vid straffmätningen för mord hänsyn till att gärningsmannen på grund av sin svartsjuka befunnit sig i ett allvarligt och långvarigt stresstillstånd, samt att han led av viss psykisk abnormitet. Detta ansågs inte tillräckligt för att gärningen skulle bedömas som dråp, utan straffet som i normalfallet skulle renderat livstidsstraff bestämdes med stöd av BrB 29:3 2 st till tio års fängelse för mord.⁶²

5.4 Lagen om rättspsykiatrisk vård

Lag 1991:1129 om rättspsykiatrisk vård (LRV) var en del i det omfattande reformarbete som behandlade den svenska psykvården i stort. Tvångslagarna som inbegriper sluten psykiatrisk vård och rättspsykiatrisk vård utgör speciallagstiftning inom hälso- och sjukvårdsområdet, varför sjukvårdshuvudmannen utgörs av olika rättspsykiatriska anstalter och inte av kriminalvården. Lagen om rättspsykiatrisk vård är primärt tillämplig då någon dömts till rättspsykiatrisk vård, men gäller även då någon sitter anhållen eller häktad.⁶³

Enligt LRV 3 § kan den rättspsykiatriska vården ges i antingen öppen eller sluten form, beroende på vård- och skyddsbehov. Även de som tilldömts särskild utskrivningsprövning får ges öppen vård om det anses främja behandlingen, men det är också möjligt att överflytta patienter från öppen till sluten vård.⁶⁴ Beslut om att vården skall övergå i sluten form fattas av chefsöverläkaren på kliniken, LRV 3d § och styrs inte utav juridiska incitament, medan lättnader i vården beslutas av förvaltningsrätten efter förfrågan från chefsläkaren, LRV 12a §.

Den rättspsykiatriska vården är inte tidsbestämd, utan styrs utav den intagnes fortsatta vårdbehov. Allvarliga brott, vilka skulle kunna rendera ett långt fängelsestraff för en mentalt frisk person, kan i praktiken resultera i en kort vårdvistelse och tvärtom. Det finns exempel på när ofredande resulterat i sluten rättspsykiatrisk vård i över 20 år när omfattande vårdbehov har ansetts föreligga, medan en man dömd för dråp kunnat återgå till ett liv i frihet efter minimitiden om fyra månader.⁶⁵

---

⁶¹ Berg, avs. BrB 29:3

⁶² Sou 1996:185, s 259 samt Karnov not. 1267

⁶³ Berg, s 31:64

⁶⁴ Prop 2007/08:70, s 163

⁶⁵ SOU 2006:91, s 56f samt Apropå nr 3 2002

När en dom om rättspsykiatrisk vård vunnit laga kraft skall vårdinsatserna påbörjas omedelbart. Även då en misstänkt gärningsman sitter häktad kan vårdinsatser påbörjas om den misstänkte själv och åklagaren i målet medger det.⁶⁶

Den som vårdas på rättspsykiatrisk avdelning utan särskild utskrivningsprövning skall enligt LRV 12 § få sin psykiska status prövad fyra månader efter att domen vunnit laga kraft. Finner man vid undersökningen att den intagne inte längre lider av en psykisk störning, eller att vård i andra fall inte är påkallat, skall chefsöverläkaren omedelbart besluta att vården skall upphöra, LRV 13 §. Anser chefsläkaren däremot att vården bör förlängas skall förvaltningsdomstolen ge tillstånd för sådan utökad vård med sex månader i taget, varefter en ny prövning skall göras, LRV 12a §.

I de fall då den rättspsykiatriska vården är förenad med särskild utskrivningsprövning enligt BrB 31:3 är ordningen en annan. Reglerna har tillkommit för de fall då det anses föreligga ett särskilt behov av samhällsskydd, vilket i praktiken innebär att skyddet för eventuella nya offer anses väga tyngre än den intagnes rätt att vistas fritt. Förordnande om särskild utskrivningsprövning utdöms i ca 80 % av alla mål som föranletts av grova våldsbrott.⁶⁷

Frågan om vårdens upphörande prövas av förvaltningsrätten efter anmälan av chefsläkaren, eller efter ansökan av den omhändertagne själv. Domstolen ska i sin tur inhämta yttrande från åklagaren, som skall uttala sig som företrädare för det allmännas skyddsintresse. Liksom för sådan rättspsykiatrisk vård som inte är förenad med särskild utskrivningsprövning får vården pågå i högst fyra månader, LRV 16a §. Därefter krävs en ny ansökan från chefsöverläkaren till länsrätten för fortsatt vård, vilken förvaltningsrätten kan bevilja för högst sex månader åt gången. Chefsöverläkaren är skyldig att genast anmäla en fråga om särskild utskrivningsprövning när han bedömer att den rättspsykiatriska vården kan upphöra eller att vården bör övergå till öppen eller sluten rättspsykiatrisk vård.⁶⁸

För att rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning skall upphöra krävs att förvaltningsrätten gjort en prövning angående risken för återfall i brottslighet och funnit att risken förefaller låg. Enligt förarbetena till LRV skall domstolen i dessa fall väga in tidigare våldsbeteende, patientens aktuella tillstånd i relation till väntad situation vid utskrivningen, inställningen till och insikten om tidigare brottslighet, samt eventuella missbruksproblem. Vid sidan av detta skall givetvis vårdens förmodade effekt beaktas.⁶⁹

---

⁶⁶ Berg, s 31:64

⁶⁷ Socialstyrelsen: Den rättspsykiatriska vården 2005

⁶⁸ Prop. 2007/08:70, s 166

⁶⁹ Prop. 1990/91:58, s 465f

5.5 Lagens tillämpning i praktiken

För att illustrera hur komplex och svårbedömd lagtexten avseende rättspsykiatrisk vård egentligen är följer två olika rättsfall där domstolarna brottas med liknande omständigheter och snarlika juridiska problem. Kännetecknande för båda fallen är också att de rättsmedicinska utlåtandena är direkt avgörande för påföljdsfrågan även om det visar sig att rättspsykiatrin som sådan är allt annat än en exakt vetenskap.

5.5.1 Vem definierar psykisk sjukdom?

I rättsfallet NJA 1998 s 162 ställdes domstolarna i samtliga instanser för ett svårhanterligt dilemma. Frågan var om påföljden skulle rendera i rättspsykiatrisk vård eller fängelse, samt vad som faktiskt är den juridiska och medicinska definitionen av en allvarlig psykisk störning.

I januari 2007 begav sig Sefer O till sina barns dagis i centrala Kalmar för att konfrontera sin hustru. De hade nyligen separerat, mycket på grund av Sefers aggressiva beteende som bland annat resulterat i tre månaders fängelse för olaga hot och egenmäktighet med barn. Väl på plats utanför daghemmet knivhögg han sin hustru så illa att hon tämligen omgående avled av sina skador. Sefer erkände omedelbart att han bragt sin hustru om livet, men kunde inte ge ett tillfredsställande svar angående sitt uppsåt.

Till följd av Sefers irrationella beteende, hans oförmåga att förklara det inträffade och brottets brutala karaktär begärde Kalmar tingsrätt en § 7-undersökning. Denna antydde en psykisk störning vid både brottstillfället och tiden för domstolsprövning. I syfte att bereda domstolen ytterligare medicinskt underlag för att ta ställning i påföljdsfrågan företogs således en rättspsykiatrisk undersökning (RPU). Även RPU:n visade på att den åtalade led av en psykisk störning, men enligt rättsmedicinalverket som företagit undersökningen handlade det inte om en sådan allvarlig störning som i juridisk mening kan föranleda rättspsykiatrisk vård. Det förtjänar även att poängteras att samtlig vårdpersonal som deltagit i undersökningsarbetet var eniga avseende vilken grad av störning Sefer led av. Med stöd i detta dömde Kalmar tingsrätt Sefer till tio års fängelse för mord på sin hustru.

Domen överklagades omgående och Sefer uttryckte sin besvikelse över att den ursprungliga prövningen inte på ett tillfredsställande sätt gett honom en förklaringsgrund för hans beteende vid brottstillfället och att han inte fått sin psykiska problematik tillräckligt utredd. Hovrätten inledde sitt arbete med att inhämta Socialstyrelsen yttrande över den företagna RPU:n. Socialstyrelsen lämnade över frågan till Rättsliga rådet, vilka utförde en egen undersökning av Sefer. Deras slutsats blev en helt annan än rättsmedicinalverkets.

Som ytterligare experter på rättspsykiatriska undersökningar ansåg de att den åtalade fatiskt led av en så allvarlig psykisk störning, både vid gärnings- och undersökningstillfället, att det fanns mycket goda skäl att överlämna honom till rättspsykiatrisk vård för behandling. Det hade dock inte framkommit några tecken på att Sefer hade psykotiska drag eller att han led av en schizofrenisjukdomsprocess, vilka enligt lagens förarbeten alltid skall föranleda annan påföljd än fängelsestraff. Däremot ansåg rättsliga rådet att Sefer uppvisade tydliga narcissistiska drag, helt saknade impuls kontroll och led av omfattande brist på empati för sina medmänniskor i stort. På den grunden tillstyrkte Socialstyrelsen det Rättsliga rådets uppfattning om att Sefer led av en allvarlig psykisk störning och att denna skulle rendera rättspsykiatrisk vård. I väntan på vidare rättegång skickades den åtalade till en rättspsykiatrisk klinik där han under vårdtiden uppvisade ytterligare avvikande drag i form av bristande emotionell kontakt och viss labilitet, vilket senare föredrogs i rätten.

I domskälen redogjorde hovrätten för de i Prop. 1990/91:58 uppställda kriterierna för vad som omfattar så allvarliga skäl att det skall föranleda att den åtalade döms till rättspsykiatrisk vård:

Vissa psykiska störningar, till exempel schizofreni, får alltid anses som allvarliga till sin art men behöver däremot inte vara allvarliga till sin grad och kan ha ett tämligen lindrigt förlopp. Åter andra psykiska störningar såsom depressioner är inte alltid av allvarlig art, utan här måste betydelsen av störningens grad bli mera omedelbart avgörande för bedömningen. En sammanvägning får göras i varje särskilt fall av arten av störningen och de symptom och yttringar i övrigt som belyser graden av störningen.⁷⁰

Hovrätten slog därefter fast att de inte var sakkunniga i psykiatriska frågor och att det faktum att två olika expertutredningar kommit till olika slutsatser innebar ett till synes olösligt dilemma. Eftersom domstolen trots allt måste komma till ett beslut gjorde hovrätten ett märkligt ställningstagande. Då påföljden i förevarande fall visade sig avhängig en bedömning avseende graden av psykisk störning, enligt propositionsutdraget ovan, valde hovrätten att döma i enlighet med den ursprungliga RPU:n då denna enligt domstolens tycke bäst svarade mot Sefers beteende under själva rättegången. Hovrätten fastställde således tingsrättens dom avseende påföljden – fängelse i tio år. Hovrättsassessor Tolke var dock skiljaktig och ansåg

---

⁷⁰ Prop.1990/91:58 (Bilaga 1 s 86f)

att rätten skulle döma enligt Rättsliga rådets bedömning och att påföljden därför skulle bestämmas till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.

Efter att domen åter överklagats var det upp till Högsta domstolen att på nytt pröva påföljdsfrågan. Socialstyrelsen kompletterade då sitt tidigare utlåtande och vidhöll uppfattningen om att den åtalade led av en allvarlig psykisk störning samt att det fanns överhängande risk för återfall i brottslighet.

Dilemmat med de sakkunnigas olika ståndpunkter kvarstod och HD sökte stöd för den ena eller andra partens bedömning i brottsbalkskommentarerna. Där framgår med all önskvärd tydlighet att i de fall domstolen inhämtat ett utlåtande från Rättsliga rådet utöver en av rättsmedicinalverket utförd RPU och slutsatserna inte är förenliga, så skall Rättsliga rådets utlåtande ges större tyngd om inga speciella omständigheter visar på motsatsen. Rätten skall dock jämföra och bedöma de båda utlåtandena i den slutliga sammanvägningen. HD uttalade kritik mot hovrättens agerande avseende den bedömning de gjort av den tilltalades psykiska hälsa utifrån sina egna observationer i rättssalen och påtalade att:

”Stor försiktighet bör iakttagas med att – som HovR gjort – låta den tilltalades uppträdande vid huvudförhandlingen i domstolen inverka på bedömningen av det psykiska tillståndet hos den tilltalade. Uppträdandet kan bero på olika faktorer som domstolen har svårt att överblicka.”⁷¹

Då inga speciella omständigheter i brottsbalkens mening ansågs föreligga och övriga fakta som kunde påverka påföljdsbestämningen inte fanns för handen valde HD att gå på Socialstyrelsens och Rättsliga rådets linje. Man pekade på att Sefer led av ”impulsgenombrott av gränopsykotisk karaktär”, vilket enligt lagtext, förarbeten och kommentarer skulle föranleda rättspsykiatrisk vård som påföljd.

Med hänsyn till Sefers psykiska status och hans förhållande i övrigt ändrade HD hovrättens dom i fråga om påföljden. Påföljden blev således rättspsykiatrisk vård förenat med särskild utskrivningsprövning då återfall i brott till följd av den psykiska sjukdomsbilden ansågs överhängande.

5.5.2 Mordet på en utrikesminister – NJA 2004 s. 702

Den 10 september 2003 knivhöggs dåvarande utrikesminister Anna Lindh så illa att hon senare under kvällen avled till följd av sina skador. Gärningsmannen, den numer allmänt

---

⁷¹ Karnov 1998:26 s 174

kände Mijailo Mijailovic (MM), greps efter intensiv spaning och ställdes inför rätta åtalad för mord. Prövningen kom att ske i alla instanser och samtliga var överens i skuldfrågan, men avseende påföljdsfrågan var läget oklart.

Tingsrätten begärde efter en inledande §7-undersökning att en rättspsykiatrisk undersökning skulle företas, vilken visade att MM inte led av någon allvarlig psykisk störning vid vare sig tiden för gärningen eller rättegången. Däremot ansåg rättsmedicinalverket att MM led av en borderlineliknande personlighetsstörning med narcissistiska drag. Med stöd i den företagna RPU:n dömde tingsrätten MM till livstids fängelse.

I hovrätten inhämtades yttrande från Socialstyrelsens Rättsliga råd, vilka enhälligt kom fram till att MM både vid gärningstillfället och vid tiden för rättegången led av en allvarlig psykisk störning i form av ett psykotiskt syndrom UNS (utan närmare specifikation), alternativt personlighetsstörning av borderlinekaraktär i enlighet med den tidigare företagna RPU:n. Vidare konstaterades att MM:s psykoströskel var låg och att störningen hade medfört täta kontakter med den psykiatriska öppenvården. Hans sociala funktionsförmåga var nedsatt och han led av självdestruktivitet, tvångsmässighet, svår ångest, affektiv instabilitet och impulsivitet. Allt detta sammantaget pekade enligt Rättsliga rådet på att störningen var av allvarlig karaktär i juridisk mening och att det därför var påkallat med rättspsykiatrisk vård (RPV). Eftersom återfallsrisken ansågs hög förordade man även att vårdinsatser borde kompletteras med särskild utskrivningsprövning. Hovrätten dömde i enlighet med Rättsliga rådets utlåtande och beslutade att MM överlämnas till RPV med särskild utskrivningsprövning.

När målet togs upp till prövning i Högsta domstolen (HD) föll man åter tillbaka på själva skuldfrågan. HD konstaterade att psykiskt störda individer mycket väl kan begå uppsåtliga brott ”om deras själsförmögenheter är tillräckliga för att uppsåtsrekvisitet skall vara uppfyllt”. Grundkravet för uppsåt är det samma vad gäller både psykiskt störda och friska lagöverträdare – om gärningsmannen till följd av den psykiska avvikelserna inte kan anses ha handlat med uppsåt kan heller inte ett uppsåtligt brott anses vara begånget. HD poängterar också att enligt gällande praxis resulterar en prövningen av uppsåtsfrågan i de flesta fall i att uppsåt föreligger.

Ifråga om den psykiska störningen skulle anses som allvarlig uttalade HD att domstolen måste pröva utredningen och se om ”övervägande skäl” talar för att det är en fråga om en sådan psykisk störning som avses i juridisk mening. Om det framkommer att gärningsmannen vid brottstillfället var allvarligt psykiskt störd, torde man enligt HD kunna presumera att brottet begåtts under påverkan av den allvarliga störningen.

Inför huvudförhandlingen i HD begärdes kompletterande material in, vilket omfattade patientjournaler från Kronobergshäktet och yttrande från läkarstaben vid Rättspsykiatriska regionkliniken i Sundsvall där MM genomgått behandling. Dessa visade på en akut psykotisk sjukdomsbild och i ett fall tecken på personlighetsstörning.

Vidare poängterades det att MM redan tidigare varit föremål för en RPU i samband med tidigare brottslighet, och att denna inte visat några tecken på psykiska störningar. Även därefter hade MM till följd av ytterligare brottslighet genomgått en § 7-undersökning och i det fallet uppvisade MM misstänkt paranoida drag. Till följd av psykiatriernas utlåtande den gången hade MM närmare kontakt med den psykiatriska öppenvården, vars diagnoser pekade på personlighetsproblematik, av och till närmast gränspsykotiska problem.

En intressant aspekt är att överläkare Eva Marie Laurén som varit med och utfört RPU:n till följd av mordet på Anna Lindh vittnade i HD och misstänkte att MM simulerade de personlighetsstörningar av borderlinekaraktär som utredningen visat på. Vidare menade hon att MM:s medicinering morgonen för mordet inte borde haft någon som helst igångsättande effekt för det psykosgenombrott MM själv redogjort för.

Rättsliga rådet, vilka också fick yttra sig i HD, vidhöll dock sin ståndpunkt att MM led av psykotiskt syndrom UNS. Man ansåg vidare att MM inte hade mental kapacitet att simulera vid en rättsmedicinsk undersökning, varför man förordade att HD skulle gå på Hovrättens linje. Intrycket av MM:s misstänkte störning förstärktes ytterligare av att häktesläkaren pekade på att MM uppvisat tilltagande sömnlöshet, svår ångest och imperativ rösthallucinos vilket föranlett överflyttningen till rättspsykiatrisk klinik. När MM sedan placerats på Sundsvallskliniken fann man initialt inga tecken på psykos, men vid en senare undersökning tillsammans med professor Henrik Belfrage uppvisade MM ett beteende som med bred marginal ansågs uppfylla kriterierna för psykopati.

När HD så skulle väga de olika utlåtandena mot varandra lades stor vikt vid tidsramarna. Att MM under lång tid stått under undersökning av medicinsk expertis som menade att han inte led av en sådan allvarlig psykisk störning som lagen avser. Att MM vid senare tillfällen från gång till gång uppvisade drag som kunde tyda på en störning ansågs inte övertygande i fråga om störningens omfattning. Avseende uppsåtsfrågan menade HD att MM var väl medveten om sina gärningar vid brottstillfället, i synnerhet då hans beteende efter mordet pekade på en hög grad av sinnesnärvaro. Ifråga om uppsåtet omfattade att faktiskt döda utrikesminister Anna Lindh uttalade HD att MM:s handlande visade på likgiltighet inför vilka skador han tillfogade offret och således skulle dömas för mord. Då varken förutsättningar för

rättspsykiatrisk vård eller hinder mot fängelse ansågs föreligga dömdes MM till livstid fängelse.

5.5.3 Skälen till HD:s domslut

Som synes belyser rättsfallen ovan ett antal problem. Dels finns det ingen given definition av vem som lider av en allvarlig psykisk störning och om denna har ett kausalt samband med den brottsliga gärningen ifråga, dels påvisas att rätten genom sin medicinska och psykiatriska okunskap har en i det närmaste omöjligt ställning att döma i fall när experterna som skall råda bot på den okunskapen kommer till diametralt motsatta slutsatser. HD anförde förvisso i det första målet att det är domstolens uppgift att göra en samlad bedömning av de fakta som presenteras i målet, samt åthutade hovrätten för deras lekmannamässiga grunder för sitt domslut, men HD ger inga andra riktlinjer än att luta sig mot brottsbalkskommentarerna i ett mål av den här komplexiteten. Vidare slår HD i båda målen fast att det under alla omständigheter faller på domstolens lott att ta ställning till om det föreligger ett adekvat vårdbehov eller ej.

Ingenstans i domarna faller rättens ledamöter, i någon av instanserna, tillbaka på och diskuterar de bakomliggande normer som lagtext och förarbeten grundar sig på. Det gör att en utomstående börjar undra över om dessa normer och värderingar inte är tillräckligt urskiljbara. Det som i förstone ser ut som ett rent juridiskt problem visar sig till följd av en diffus och i viss mån otillräcklig lagtext vara ett svårtolkat medicinskt dilemma. Påföljden beslutas i praktiken av psykiatriker och det framgår med all önskvärd tydlighet att det inte är fråga om någon exakt vetenskap. I frågor som rör individens själsliv och mentala hälsa finns dessutom inga allmängiltiga mallar att applicera, vilket skapar omfattande problem ur ett rättssäkerhetsperspektiv.

6. Tillräknelighet och uppsåt

Sverige är som nämnts i princip unikt i fråga om sin syn på psykiskt störda lagöverträdarens möjlighet att ställas till ansvar för brott. Det faktum att rättspsykiatrisk vård är en påföljd för en dömd lagöverträdare väcker frågan om både samhällets och gärningsmannens moraliska ansvar. Olika statliga utredningar och experter har i mer än sextio års tid ömsom propagerat för en ordning baserad på tillräknelighet och strafffrihet, eller för rådande ordning som vilar på ett diffust men flexibelt och icke kodifierat system grundat på uppsåt och en straffmässig särreglering utifrån begreppet *allvarlig psykisk störning*. Uppsåtsläran är allt för omfattande för att här presenteras i sin helhet, utan kommer att förklaras i de delar den är relevant för sammanhanget.

6.1 Tillräknelighetsbegreppet

I och med 1864 års strafflag kom tillräknelighetsläran att införas i svensk rätt, vilket gick i linje med hur psykiskt störda lagöverträdare hanterades i övriga Väst- och Centraleuropa. Tillräknelighet är som begrepp närmast att jämföra med ”fri vilja”, vilket på ett filosofiskt plan är att likställa med ett moraliskt ansvar för sina gärningar ur samhällets perspektiv. Läran har gamla rötter och har behandlats tämligen ingående redan av Aristoteles mer än 300 år före vår tideräkning. Han menade att en människas handling såsom yttre förlopp har sin orsak i det handlande subjektets inre och inte genom inverkan utifrån. Om handlingen beror på subjektet själv och denne är medveten om den, har handlingen karaktären av tillräknelighet. Varelser vars kvalifikationer uteslöt tillräkning och därför saknade straffrättslig kapacitet var enligt Aristoteles djur, barn och andligt abnorma individer.⁷²

Aristoteles uppställde krav på både förnuft och fri vilja för att en gärningsman skulle kunna hållas moraliskt ansvarig för sina handlingar. Saknades någon av dessa faktorer var gärningsmannen oansvarig för sitt handlande och kunde inte straffas på moralisk grund. Aristoteles tankar om den fria viljan har haft en mycket stor betydelse för synen på ansvar i senare straffrättslig och moralfilosofisk diskussion och tangerar både frågan om tillräknelighet och uppsåt.⁷³

Tillräknelighet kan delas in i två huvudsakliga kategorier, partiell och förminskande. Den förra omfattar ett visst fält (monomani) som kan exemplifieras med kleptomaniens oförmåga att hindra sig själv från att stjäla, men i fråga om mord eller annan brottslighet är att betrakta som helt tillräknelig. Förminskande tillräknelighet omfattar däremot mer allmängiltiga

---

⁷² Herrlin, s 1f

⁷³ Qvarsell, s 15

sjukdomstillstånd och har tidigare omfattat ”imbecillitet, senilitet eller svagsinhet”. Medan den partiellt otillräckelige endast kan uppnå strafffrihet eller straffnedsättning inom ramen för sin monomani kan graden av förminskande tillräcklighet verka som förmildrande omständighet för alla typer av brottsliga gärningar där kausalsamband föreligger mellan sjukdomstillstånd och brottet ifråga. Den partiella tillräckligheten har till skillnad från den förminskade inte vunnit några större juridiska insteg inom den europeiska straffrätten.⁷⁴

Frågan om tillräcklighetens plats inom straffrätten kom att diskuteras flitigt under 1900-talets första hälft. En av förespråkarna för en ordning baserad på tillräcklighetsläran var filosofen och psykologiprofessorn Axel Herrlin. Efter att ha studerat den engelska straffrätten, som var tidigt ute med att definiera själslig sjukdom, visade han på problem med den svenska ordningen som saknade tydliga definitioner av psykisk störning. Herrlin var även tidigt ute med att förespråka kausalsamband mellan gärning och sjukdomstillstånd för att strafffrihet skulle gälla, vilket byggde på en samtida tysk uppfattning om tillräcklighet och indeterminism. Dessa tankar härstammar i sin tur från filosoferna Kant och Spinoza som i allt väsentligt påverkade Herrlins syn på moralen och människans fria vilja.⁷⁵

En av de mest framträdande ivrarna för tillräcklighetslärans avskaffande var Sveriges förste professor i rättspsykiatri Olof Kinberg. Han menade att tillräcklighetsläran var en metafysisk tanke sprungen ur teologiska föreställningar som saknade plats i den moderna straffrätten.⁷⁶

Dessa tankar uttryckte han själv som ”att grunda en i så eminent grad empirisk och praktisk institution som ett straffsystem på en sådan metafysisk såpbubbla som viljefriheten (tillräckligheten) går uppenbarligen icke längre för sig, så snart man en gång upptäckt att grundbegreppet icke är av denna världen.”⁷⁷

Och Kinbergs kritik kom att få genomslag. I sitt slutbetänkande Sou 1956:55 menade Strafflagberedningen att tillräcklighetsläran spelat ut sin roll och var omodern då den tillkommit i en tid då det bara fanns straff eller strafffrihet i formell mening. Genom en starkare tilltro till den rättspsykiatriska vården, vilket gick i linje med den allt mer inflytelserika sociologiska skolans vision om prevention och omhändertagande efter behov, önskade Strafflagberedningen införa rättspsykiatrisk vård som en påföljd för att differentiera det enkelsidiga systemet. Så skedde också i samband med Brottsbalkens införande.⁷⁸

---

⁷⁴ Herrlin, s 179f

⁷⁵ Ibid., s 47ff

⁷⁶ Belfrage, s 31f

⁷⁷ Kinberg, s 53

⁷⁸ Sou 1996:185, s 278

6.2 Uppsåtslärans genomslag i svensk rätt

Tanken om uppsåt vilar liksom tillräknelighet på de grekiska moralfilosofernas idéer om den fria viljan och kom att utvecklas genom den juridiskt mer sofistikerade romerska rätten.⁷⁹ Initialt tåls att peka på de grundläggande principer och skillnader som differentierar den germanska rättstraditionen från den romerska, eftersom dessa båda över tid kommit att närma sig varandra och fått gemensamt genomslag i den moderna rätten.

I äldre germansk straffrätt var uppsåtet underordnat konsekvenserna av en individs handlande.⁸⁰ Ett målande exempel som ofta använts för att illustrera detta är en man som skall prygla sin son för att han varit olydig. I vredesmod slår han sonen så illa att denne till sist avlider av sina skador. Fadern skulle i straffrättslig mening sålunda dömas för mord enligt den äldre germanska rätten. Inte för vad han ämnade göra, utan för vad han faktiskt gjorde.

Den romerska rättstraditionen har motsatt utgångspunkt, d.v.s. att fadern i exemplet ovan skall dömas i enlighet med vad han avsåg göra.⁸¹ Uppsåtet var att prygla sonen, inte att döda honom, och det är en människas avsikt som skall styra den straffrättsliga påföljden. Enligt dagens brottsrubricering skulle fadern därför dömas för vållande till annans död, eftersom dödsfallet var en oönskad konsekvens av hans handlande.

Båda synsätten tar i viss utsträckning hänsyn till rena olyckor, men att fadern inte kunnat förutse det inträffade, eller för den delen kunnat kontrollera sig, skall i den germanska rättsläran inte frita honom från, eller minska, ansvaret för själva dödsfallet.

I Sverige har det aldrig funnits någon lagfäst definition av uppsåtsbegreppet, utan det har fått styras utav praxis. Successivt har man dock kunnat skönja att den germanska rättstraditionen vunnit insteg i svensk straffrätt, så till vida att även oönskade konsekvenser av ett handlande blivit straffbart i allt större omfattning. Exempel på detta är bland annat införandet av likgiltighetsuppsåt och vållande genom oaktsamhet. Även om den moderna rättstänkandet är starkt influerat av den romerska rättstraditionen, så spelar den germanska synen in i så gott som alla västerländska stater.⁸²

Straffrättsliga skillnader mellan uppsåt och oaktsamhet härstammar från den romerska rätten och vann tidigt insteg i den svenska rättstraditionen. Över tid kom lagmännen också att formulera olika former av uppsåt, men dessa kom inte att definieras och klassificeras förrän efter sekelskiftet 1900. Uppsåtsfrågan diskuterades i Sverige på allvar för första gången genom professorn, och senare justitieministern, Johan Thyrén, som i flera frågor var öppen

---

⁷⁹ Herrlin, s 1

⁸⁰ Nordisk familjebok, s 1052

⁸¹ Sou 1996:185 del II, s 266f

⁸² Ds 2007:5, s 55ff

motståndare till den samtida Uppsalaskolan. 1909 fick Thyrén regeringens uppdrag att utreda bestämmelserna rörande bötesbestraffning, vilket resulterade i ett långt mer ambitiöst arbete i form av *Principerna för en strafflagsreform*. Där utreder Thyrén uppsåtets olika former och klarlägger tydliga gränser gentemot oaktsamhet. Syftet var att skapa en distinktion i straffförhållandena mellan den ”enbart lättsinnige och den kallhamrade egoisten”. En tydlig straffrättslig effekt av Thyréns arbete var att Straffrättskommitténs betänkande resulterade i att försök till brott skulle anses straffbart i den mån det förelåg uppsåt till gärningen ifråga.⁸³

6.3 Uppsåt och psykisk störning

Den svenska lagstiftningen av idag tar, som nämnts ovan, inte hänsyn till frågan om gärningsmannen anses tillräknelig eller ej. Istället prövas frågan om den åtalade lider av en allvarlig psykisk störning som motiverar annan påföljd än fängelse. För att en gärning skall anses utgöra ett brott i rättslig bemärkelse fordras att gärningsmannens uppsåt ”täcker” de omständigheter som objektivt hör till brottsbestämmelsen ifråga.⁸⁴

Även psykiskt störda lagöverträdare kan begå uppsåtliga brott, men det kan vålla problem att bedöma uppsåtet i de fall störningen är av allvarlig karaktär. Den princip som generellt tillämpas är att om en frisk människa som hade samma kunskaper om sakförhållandena som den psykiskt störde inte skulle ha handlat uppsåtligt i det aktuella fallet, så skall heller inte en psykiskt störd person anses ha handlat uppsåtligt.⁸⁵

Vad som sagts om uppsåt gäller även för vårdslöshet. Vidare finns för uppsåt ett allmänt krav på medvetenhet, vilket innebär att en allt för omtöcknad individ som inte själv vållat sitt tillstånd inte kan anses ha handlat med vare sig vårdslöst eller med uppsåt.⁸⁶

Kan gärningsmannen med hänsyn till den psykiska störningen inte anses uppfylla de subjektiva rekvisiten för det aktuella brottet skall heller inte något brott anses begånget, varför det straffrättsliga påföljdssystemet inte kan tillämpas.⁸⁷

6.4 Distinktionen mellan uppsåt och tillräknelighet

Uppsåtsläran, liksom frågan om tillräknelighet, vilar på den så kallade *skuldprincipen*. Innebörden av principen är i korthet att endast den som vid gärningstillfället kan råda över sina handlingar kan bestraffas för gärningen ifråga. Detta är i sin tur ett utflöde av

---

⁸³ Sou 1996:185 del II, s 266f

⁸⁴ Ds 2007:5, 55f

⁸⁵ Berg, s 30:36

⁸⁶ Ds 2007:5, 60f

⁸⁷ Prop. 1990/91:58, s 449

konformitetsprincipen – bara den som har förmåga att följa lagen skall kunna hållas straffrättsligt ansvarig för sina gärningar.⁸⁸

Begreppet uppsåt förklaras från lagstiftarens sida i Justitiedepartementets promemoria Ds 2007:5 som att någon handlar med ”vett och vilja”, där vett avser kännedom om sakförhållandena i fråga medan vilja syftar på att handlingen företas för att uppnå ett visst syfte.⁸⁹

Som synes är definitionen av uppsåt snarlik den Aristoteles uttryckte avseende tillräknelighet, vilket leder till frågan om begreppens juridiska skillnader. Uppsåt har med tiden kommit att delas in i flera former vilka alla avser en visst mått av beräkning ifråga om handlingens effektverkan, vare sig effekten är primärt önskvärd eller ett nödvändigt ont för att uppnå det egentliga syftet. Uppsåtet utgör en del i de subjektiva rekvisit som måste vara uppfyllda för att ett brott skall anses begånget i juridisk mening. En prövning avseende tillräknelighet sker innan en prövning av om de subjektiva rekvisiten är uppfyllda, varför en gärningsman som anses otillräknelig inte får frågan om uppsåt prövad. Tillräknelighet är, i de rättsordningar där begreppet tillämpas, en fundamental förutsättning för skuld och därmed också för domstolsprövning. Även om begreppen definieras tämligen lika finns det en grundläggande skillnad – uppsåt tar fasta på individens avsikter, medan tillräknelighet berör om en individ överhuvudtaget är förmögen att ha rationella avsikter.⁹⁰

---

⁸⁸ Sou 2002:3, s 230f

⁸⁹ Ds 2007:5, s 55

⁹⁰ Sou 2002:3, s 237ff

7. Rättspsykiatri i verkligheten

Falun, Rödeby, Knutby, Gamla stan, NK och Arvika är några av de platser som fått enorm medial uppmärksamhet till följd av brott som karaktäriserats som vansinnesdåd under de senaste åren. Gemensamt är att samtliga brott har begåtts av gärningsmän som lider av en psykisk störning, varför allmänheten fått intrycket utav att det skett en omfattande ökning av såväl våldsdåd generellt som vansinnesdåd specifikt. En av konsekvenserna har blivit att kritik har riktats mot både allmän- och rättspsykiatri.⁹¹

Inom rättsväsendet har föreslagits ”effektivare” påföljder mot lagöverträdare, snabbare reaktion på begångna brott, reglering av vapenhandeln, mer TV-övervakning, fler ordningsvakter och utökat stöd till brottsoffer. Polisen skall dessutom störa presumtiva brottslingar på ett sådant sätt att de avhålls från att begå brott. Ingenting nämns dock om ökat stöd och större anslag till den psykiatriska öppenvården eller den rättspsykiatriska vården.⁹²

Den politiska hållningen har väckt en omfattande debatt och den rättspsykiatriska vården har till stor del fått klä skott för den ökande andelen brott begångna av psykiskt störda. Kritiken mot hur den rättspsykiatriska vården bedrivs och vilka vårdresultat man uppnår kommer från alla håll, inte minst från de egna leden. I BRÅ:s tidning Apropå kan man genom åren följa både irritation och desperation från ställföreträdare för de behandlande klinikerna, dels eftersom man anser att resurserna är för små och dels för att man upplever att man inte i har allmänhetens fulla förtroende för den verksamhet som bedrivs.⁹³

Den bild som framställs i de mer etablerade medierna, i synnerhet vad avser de mer sensationstörstande kvällstidningarna, målar upp ett skräckscenario. Faran med att dömda brottslingar med psykiska störningar så snabbt släpps ut i samhället igen presenteras som ett av samhällets största hot och såväl psykvård som domstol och lagstiftare ses som ansvariga.⁹⁴

Sociologer, kriminologer och rättspsykiater vänder sig regelmässigt mot de dubbla budskapen i lagstiftningen. Där anges att vården skall stå i centrum, men att den skall ske under tvång och på säkra kliniker, vilket experterna menar är problematiskt ur både ett moraliskt och ett behandlande perspektiv. Dessutom har det riktats hård kritik mot att lagstiftningen hårdnat så till vida att även psykiskt störda lagöverträdare kan dömas till fängelse. Lagstiftaren står således inför en svår balansgång där både den mediefärgade

---

⁹¹ Strand, s 13ff

⁹² Ds 1996:59, s 39ff

⁹³ Se bl.a. Apropå nr 2 2002, nr 3 2002, nr 5 2001 och nr 4 2005

⁹⁴ Se bl.a. Aftonbladet 7 sep. 2010 och 8 sep. 2010

opinionen och den mer akademiskt förankrade rättskedjan skall tillfredsställas. Frågan blir således hur vården faktiskt ser ut och om den fungerar med rådande system.⁹⁵

7.1 Samhällsskyddet och återfall i brott

Socialstyrelsen är ansvarig för övervakningen och utvärderingen av den rättspsykiatriska vården. Under åren 2000 och 2002 gjordes omfattande undersökningar avseende återfall i brott för psykiskt störda brottslingar, vilka till stor del legat till grund för den efterföljande debatten om samhällsskyddets roll i kriminalpolitiken. Syftet med den första utredningen var att ge kunskaper om olika grupper av psykiskt störda lagöverträdare som dömts till rättspsykiatrisk vård och fängelse, vilka bland annat representerar de två huvudgrupperna inom rättspsykiatri – schizofrena och personlighetsstörda.⁹⁶

En intressant iakttagelse är att psykiskt störda lagöverträdare, diagnostiserade med schizofreni, som dömts till fängelse för grova våldsbrott i regel avtjänar ett kortare straff på anstalt än de som dömts till rättspsykiatrisk vård.

Tabell 1. Månader i vård/fängelse angivet i medeltal

Brott	Vårdtider (månader)	Tid i fängelse
Mord	77	45
Dråp	46	36
Grov misshandel	27	13
Grov våldtäkt	25	21
Grovt rån	21	19

Källa: Socialstyrelsen⁹⁷

Det som framför allt skiljer vårdtider från fängelsetider, och som inte redovisas i tabellen ovan, är den enorma spännvidden i vårdtid som följer av att det i regel är vårdbehovet ensamt som avgör hur länge en intagen behöver vistas på rättspsykiatrisk klinik. Undantaget från huvudregeln avser särskild utskrivningsprövning, där vårdtiden inte ensamt avgör tiden för placering på klinik. Olaga hot, som ifråga om påföljd under normala omständigheter kan ge böter eller fängelse i högst ett år, har i praktiken renderat vårdtider på sex år för intagna på rättspsykiatrisk klinik. Å andra sidan finns exempel där en intagen för dråp skrevs ut efter fyra

⁹⁵ Rättspsykiatrisk vård – utvärdering-omvärdering, s 9f

⁹⁶ Psykiskt störda lagöverträdare, s 10

⁹⁷ Ibid., s 23

månader då det inte ansågs finna ett adekvat vårdbehov. En av anledningarna till att fängelsestraffen kan tyckas kortare än i normalfallet är att påföljden i regel sätts ned till följd av den psykiska störningen i enlighet med BrB 29:3 2p, samt att fängelsevistelsen ersätts med villkorlig frigivning efter 2/3 av den utmätta strafftiden.⁹⁸

En annan intressant aspekt vad avser samhällsskyddet är den återfallsfrekvens som Socialstyrelsen redogör för.

Tabell 2. Återfall i grov brottslighet inom 40 månader efter utskrivning

Schizofrena	Personlighetsstörda ⁹⁹	Friska fängelsedömda
29,2 %	44,1 %	ca 30 %

Källa: Socialstyrelsen/Kriminalvården¹⁰⁰

De patienter som under vårdtiden var inskrivna på rättspsykiatrisk klinik och sedan återföll i brott under uppföljningstiden var uteslutande män och till överväldigande del begicks brotten under alkohol- eller narkotikapåverkan. Vidare finns tydliga indikatorer på att de som återfaller i brottslighet, och i synnerhet när det rör grova våldsbrott (66,2 %), har en omfattande kriminell historia och tidigare är dömda för upprepade brottsliga gärningar.¹⁰¹

7.2 Återfall under vårdtiden

En ytterligare källa till kritik och självkritik är återfall i brott under vårdtiden. Sådana återfall omfattar både brottsliga gärningar inom klinikens murar och brott som begås under permission eller utslussningsförfarande. Denna brottslighet omfattas inte av Tabell 2 ovan, vilken endast tar hänsyn till brott begångna efter utskrivningstiden. Under Socialstyrelsens studier år 2000 visade det sig att 12,5 % av de intagna begick nya brott under pågående vård och att den överväldigande delen av dessa inte hade en kriminell historik innan de dömdes till rättspsykiatrisk vård. Frågan om huruvida vården eller vårdmiljön snarast lade grunden till ny brottslighet utreddes dock inte vidare av Socialstyrelsen, vilka nöjde sig med att konstatera att siffrorna visade på ett omfattande mått av misslyckande ur samhällsskyddssynpunkt.¹⁰²

⁹⁸ Psykiskt störda lagöverträdare, s 23 samt Karnov BrB 29:3, not 1263

⁹⁹ Personlighetsstörda omfattar till stor del intagna diagnostiserade med psykopati, vilka har en högre återfallsfrekvens än övriga, varför de drar upp siffran.

¹⁰⁰ Psykiskt störda lagöverträdare, s 23, Åter avsändaren – om återfall och återfallsproblematik i kriminalvården, Rapport från Kriminalvården 1999, Rättspsykiatrisk vård – utvärdering-omvärdering, s 33

¹⁰¹ Rättspsykiatrisk vård – utvärdering-omvärdering, s 33ff

¹⁰² Psykiskt störda lagöverträdare, s 24

7.3 Den stora spridningen i vårdtid

Kvällspressen väljer återkommande att lyfta fram de exempel som visar på korta vårdtider och hur nya våldsbrott begås både under och efter vårdperioden. Vad som dock sällan lyfts fram är den stora spridningen avseende inskrivningstid på rättspsykiatrisk klinik som visar på en verklighet där mycket långa vårdtider kan följa på relativt obetydliga brott.¹⁰³

Tabell 3. Vårdtidernas längd, utskrivna mellan 1995-1999

Brott	Vårdtid (år)
Mord	1,4 – 12,9
Dråp, vållande	0,8 – 10
Grov misshandel	0,9 – 15,2
Misshandel	0,3 – 12,9
Grovt sexualbrott	0,1 – 19,7
Sexualbrott	0,8 – 18,2
Olaga hot	0,2 – 18,1
Rån	0,9 – 21,3
Mordbrand	0,8 – 22,1
Övriga våldsbrott	0,7 – 6,3
Ej våldsbrott	1,0 – 24,8

Källa: Socialstyrelsen¹⁰⁴

Vårdtiderna ligger ganska jämt samlade runt drygt fyra år i genomsnitt, men tabellen visar att det förekommer extremer åt båda håll inom alla angivna kategorier. Den grupp som markant avviker är den som utgörs av lagöverträdare som inte begått våldsbrott och där genomsnittstiden ligger på 7,4 år. Det är även i den gruppen den längsta vårdtiden om 24,8 år för stöld ingår.¹⁰⁵

En annan aspekt på vårdtiderna är att genomsnittet är betydligt högre (5,5 år) för både schizofrena och personlighetsstörda, jämfört med övriga sjukdomsgrupper (3,4 år).¹⁰⁶

Som synes föreligger ingen korrelation mellan de begångna brotten och påföljdens längd. Det kan tyckas att värdena är extrema i både underkant och överkant, men då det primärt är vårdbehovet som skall styra vårdtiden tas ingen hänsyn till det fängelsestraff som skulle

¹⁰³ Aftonbladet 7 sep. 2010

¹⁰⁴ Rättspsykiatrisk vård – utvärdering-omvärdering, s 30

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid., s 31

dömts ut för en psykiskt frisk person.¹⁰⁷ Detta kan bland annat påvisas genom att vårdtiderna för de mer kritiska grupperna också är längre än för övriga, oavsett brottslighet.

7.4 Socialstyrelsen och Karolinska Institutet

De slutsatser som Socialstyrelsen själva drar av de båda undersökningarna är att utfallet pekar på en mycket pessimistisk bild av den svenska rättspsykiatrin. Detta illustreras under fyra huvudpunkter¹⁰⁸:

- Brottsligheten var hög under själva vårdtiden, både under de delar som rörde frihetsberövande och permissioner.
- De faktorer, förutom missbruk, vilka var kopplade till återfall i brottslighet ligger på andra plan än vad den rättspsykiatriska vården kan påverka (kön, ålder, tidigare brottslighet etc.)
- Inga speciella vårdformer pekar på att återfallsrisken minskar, vilket ytterligare förstärker bilden av att återfallsvariablerna ligger utanför vårdens ramar.
- En mer effektiv missbruksvård skulle möjligen kunna förbättra premisserna för den rättspsykiatriska vården och minska återfallsfrekvensen.

En annan beklämmande faktor avseende bristerna i resultat inom den rättspsykiatriska vården uppmärksammades av Karolinska Institutet 2007. Genom att studera ett antal slumpvis utvalda patientdygn kunde man konstatera att den faktiska vården på Sveriges största klinik för rättspsykiatrisk vård inte var särskilt omfattande:

”Resultaten visar att endast 18,6 minuter per dygn i genomsnitt användes till behandling. Behandling definierades i studien som aktiviteter med uppenbar koppling till den psykiatriska vården, som farmakologisk behandling, psykoterapi, samtal med läkare och sjuksköterska och arbetsterapi.

Kanske ännu mer iögonfallande är enligt forskarna att så mycket som 8,6 timmar av dygnet upptogs av så kallade ostrukturerade aktiviteter. Hit räknades oplanerade aktiviteter som saknar koppling till den psykiatriska vården. Till exempel så tittade patienterna på TV eller lyssnade på radio eller stereo i genomsnitt i mer än fyra timmar per dygn.”¹⁰⁹

---

¹⁰⁷ LRV 13, 16 §§

¹⁰⁸ Rättspsykiatrisk vård – utvärdering-omvärdering, s 9

¹⁰⁹ <http://ki.se/ki/jsp/polopoly.jsp?d=130&a=34235&l=sv&newsdep=130> (2010-11-11)

Samtidigt som rättspsykiatrin medger omfattande brister pekar kriminalvården på en allt större medvetenhet om problemet med psykiskt störda lagöverträdare. I samverkan med Socialdepartementet har man tagit fram handlingsplaner för interner med psykiska störningar, vilka enligt kriminalvårdens egen undersökning omfattar ca 70 % av alla brottslingar som dömts till fängelse. Personer med missbruk och beroende är den överlägset största gruppen av psykiskt störda i fängelse, vilket är en grupp som sällan tas om hand av den psykiatriska öppenvården. Kriminalvården har under flera år varit involverad i en rad projekt som syftar till att förstärka samverkan mellan kriminalvård, beroendevård och psykiatri i syfte att skapa ett skyddsnet när internerna skall slussas ut från fängelsevistelsen.¹¹⁰

7.5 Fängelsestraffen skärps

Ytterligare en intressant iakttagelse är att påföljdsbestämningen för brott i allmänhet har blivit strängare under de senaste tjugofem åren. 1989 infördes ”artbrotten”¹¹¹, vilket innebar att vissa typer av brott skulle rendera i fängelsestraff och inte kunna omvandlas till villkorlig dom, skyddstillsyn eller böter. Det initiala syftet var att skärpa lagstiftningen gentemot rattfyllerister, men genom HD:s praxis har artbrotten expanderat till att omfatta en lång katalog av brott. Regeln infördes trots att utredningen som låg till grund för propositionen gång på gång poängterade att ingen forskning stöder att högre fängelsestraff minskar brottsligheten.¹¹²

2009 ändrades straffskalan för mord. Tidigare fanns möjligheten att utdöma straff om antingen tio år eller livstid, vilket avgjordes av brottets råhet, planering och omfattning. Den nuvarande lydelsen ger rätten möjlighet att utdöma tidsbestämda straff på mellan tio och arton år, alternativt livstid. Regeringen angav två huvudsakliga skäl för den nya regleringen. För det första angavs att acceptansen för våldsbrott i samhället har minskat och att det därför finns behov att kunna utdöma längre fängelsestraff även för mord med förmildrande omständigheter som tidigare resulterat i ett tioårigt fängelsestraff. För det andra pekar man på att praxis har utvecklats i en riktning där livstidsstraffet blivit allt vanligare och att en större spridning i straffskalan skulle gynna proportionaliteten i straffmätningen.¹¹³

I juli 2010 infördes en ytterligare skärpning i fråga om påföljdsbestämning. Fängelsestraffen för våldsbrott skulle förlängas, men inte endast genom en omdefiniering utav straffskalorna, utan framför allt genom ett tillägg till straffvärdet vilket domarna skall lägga

---

¹¹⁰ Socialstyrelsen – Strategi för utveckling av missbruks- och beroendevården – inriktningen till och med 2010

¹¹¹ Prop. 1987/88:120 s. 37

¹¹² Sou 1986:13-15

¹¹³ Prop. 2008/09: 118, s. 25f

till efter den gängse straffmätningen. Detta resulterar i att de lägsta nivåerna i straffskalorna ”dör”, då ett års fängelse i praktiken innebär 13 månader och fem års fängelse resulterar i en påföljd på sex år. Till stöd för lagändringen presenteras ingen forskning som motbevisar att fängelsestraffets längd skulle ha en preventiv inverkan, däremot pekar regeringen åter på det rådande opinionsläget:

”När det gäller allvarliga former av avsiktliga angrepp på enskildas fysiska integritet har det sett över en längre tid skett flera förändringar i samhället som inneburit att synen på sådana brott är strängare i dag. Det gäller t.ex. brott mot liv, grövre misshandelsbrott, grövre frihets- och fridsbrott samt rånbrott men även andra brott med inslag av allvarligt våld eller hot om våld.”¹¹⁴

Regeringen menar att sett över en längre tid har samhällsutvecklingen inneburit att de allvarliga våldsbrotten måste ses som betydligt allvarligare än tidigare och som mer klandervärda än vissa andra brottstyper. Denna strängare syn, anser de, bör återspeglas i en straffnivå som står i proportion till brottens allvar och som ligger högre än påföljderna för exempelvis förmögenhetsbrotten.¹¹⁵

Under de senaste 35 åren har antalet domar som resulterat i fängelsestraff successivt ökat samtidigt som strafftiderna blivit allt längre. Vad avser de alternativa påföljderna har de i princip legat kvar på samma nivå, undantaget böter som sjunkit markant.

Tabell 4. Påföljdsbestämningens förändring över tid.

År	Domar	Fängelse	RPV	Böter
1975	87747	11629	426	58 700
2008	69 454	14 269	298	30 229

Källa: BRÅ¹¹⁶

Statistiken kan delvis tyckas missvisande då olika former av brott till viss del varit mer eller mindre vanligt förekommande under de båda tidsperioderna. Enligt BRÅ vägs dock det ökande antalet narkotika-, ekonomi- och miljöbrott upp av att trafikbrotten idag resulterar i

¹¹⁴ Prop. 2009/10:147, s 10

¹¹⁵ Ibid., s 11

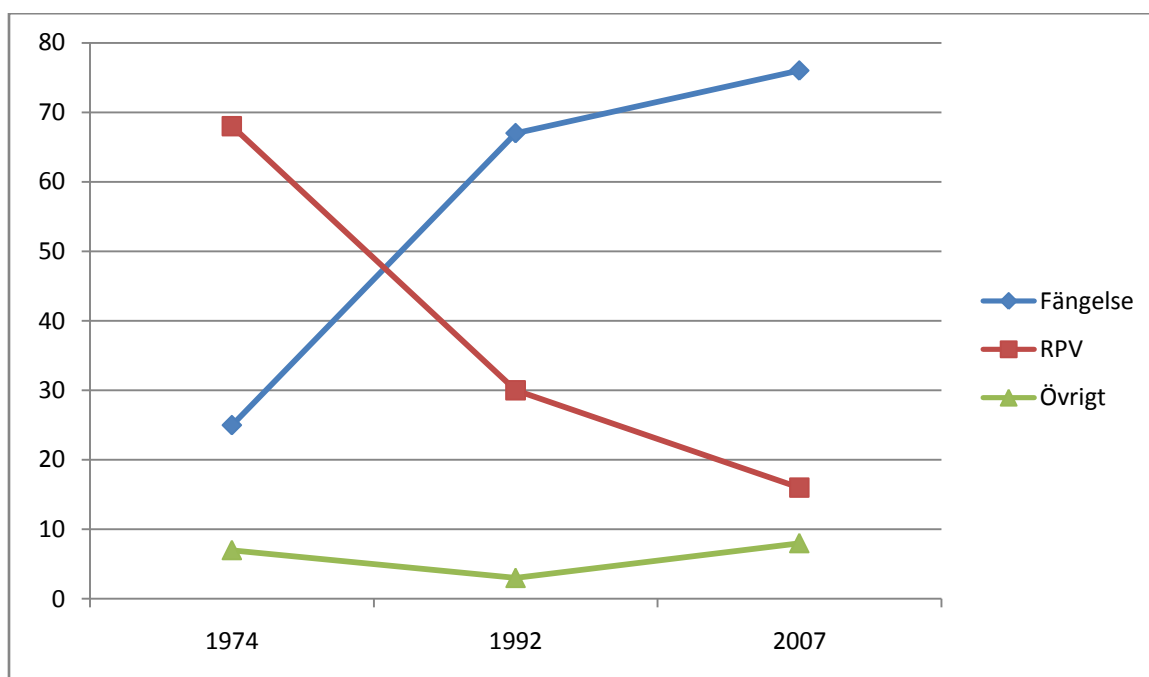
¹¹⁶ BRÅ, Personer lagförda för brott år 2008, s 161

22 % av alla fängelsestraff medan det inte finns några avgörande större skillnader i antalet anmälda vålds- eller tillgreppsbrott.¹¹⁷

Antalet domar som resulterat i fängelsestraff har således ökat från 13,5 % till över 20 % samtidigt som allt mer forskning har påvisat att fängelsestraffet saknar preventiva effekter mot fortsatt brottslighet.¹¹⁸

I fråga om grova våldsbrott är trenden än mer påtaglig, vilket kan peka på en förskjutning i praxis. Då mord, dråp och vissa former av misshandel kommit att omfattas av artbrotten, trots att det inte finns alternativa straffpåföljder till fängelse i straffskalan, kan utvecklingen ha renderat i färre domar med rättspsykiatrisk vård som påföljd:

Figur 1. Utdömd påföljd för mord och dråp (inkl. försöksbrott) i procent 1974, 1992, 2007

Källa: Rättsmedicinalverket; BRÅ¹¹⁹

Förändringen speglar sannolikt inte det förhållande att gärningsmannens psykiska hälsa avsevärt har förbättrats och att fängelse därför skall vara den naturliga påföljden. Istället visar förändringen på vilken effekt den ändrade lagstiftningen fick 1992, samt en förskjutning i attityder gentemot vissa brott och vissa kategorier av gärningsmän.¹²⁰

¹¹⁷ Ibid., s 143ff

¹¹⁸ Mathiesen (2005), s 69

¹¹⁹ Strand, s 20

¹²⁰ Ibid.

7.6 Utvecklingen inom påföljdsbestämning – Rättspsykiatrisk vård

Parallellt med att fängelsestraffen blivit både vanligare och längre i tid har det blivit allt svårare för domstolarna att döma till rättspsykiatrisk vård. Redan 1965 avskaffades tillräknelighetsrekvisitet då det ansågs obsolet, vilket möjliggjorde domstolsprövning även för psykiskt störda lagöverträdare. Allt sedan dess har antalet dömda till rättspsykiatrisk vård minskat.¹²¹

Genom det stora reformarbetet 1991 ersattes en rad olika benämningar med rekvisitet ”allvarlig psykisk störning”, vilket undantog en stor del av de psykiskt sjuka som tidigare givits möjlighet till rättspsykiatrisk vård som alternativ påföljd till fängelse. En ytterligare skärpning introducerades i form av den särskilda utskrivningsprövningen, vilken fordrar att två instanser samtycker till att den intagne skall släppas ut när behandlingen anses fullgjord. Den senare regleringen motiverades med ett behov av utökat samhällsskydd, ett begrepp som kom att vinna allt större insteg i den kriminalpolitiska debatten under 1990- och 2000-talet.¹²²

Lagändringen 2008 innebar att det tidigare fängelseförbudet för allvarligt psykiskt störda ersattes med en presumtion mot fängelse. Skälen anges vara att kortvariga eller självförvållade psykotiska tillstånd inte ensamma skulle omöjliggöra ett fängelsestraff, vilket också var fallet i det så kallade Rödeby-målet¹²³ som avdömdes senare samma år. Lagstiftaren har förklarat att fängelse får utdömas enligt följande:

*”Fängelse får dömas ut om det finns synnerliga skäl. Vid bedömningen av om det finns sådana skäl ska beaktas om brottet har ett högt straffvärde, om den tilltalade saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård, om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd genom rus eller på något annat liknande sätt samt omständigheterna i övrigt.”*¹²⁴

Skärpningen omfattar således inte endast de fall då det psykotiska tillståndet är självförvållat, utan beaktar en rad faktorer. Domstolarna skall tillämpa den så kallade *övertviksprincipen* för huruvida grund för rättspsykiatrisk vård föreligger, vilket i praktiken innebär att skäl för och emot vård/fängelse viktas till dess den ena vågskålen välter över. Med de nya lagreglerna, definitionerna och en mer utarbetad praxis finns nu ytterligare aspekter att ta hänsyn till vilka talar emot den rättspsykiatriska vården.

---

¹²¹ Strand, s 20

¹²² Prop. 1990/91:58, s 1

¹²³ RH 2008:90

¹²⁴ Prop. 2007/08:97, s 1

8. Analys

8.1 Diskursernas kamp

Inledningsvis antydde inte bara de uppenbara problem vi möter när det gäller att finna klara gränser mellan vilka beteenden som skall betraktas som sunda och vilka som måste anses bero på psykisk störning. I ett mer allmängiltigt sammanhang uppstår problemen när det gäller att försöka jämkä samman tankesätt som har sina grunder i olika traditioner och vitt skilda verklighetsuppfattning. Kring svåra och till synes meningslösa brott utvecklas diskurser som inte sällan hämtar bränsle från rena vedergällningsresonemang och diskussioner angående vad som borde bedömas med utgångspunkt i dikotomin friskt eller sjukt. I massmediala sammanhang framträder aktörer som besitter skiftande kunskaper, har olika erfarenheter och skilda föresatser. De varierande sätt att förhålla sig till det grova våldet kan åtminstone delvis härledas ur sådana omständigheter. Men även bland företrädare för traditioner, som till synes söker finna rationella och vetenskapligt underbyggda förklaringar om vad som är friskt och vad som är psykiskt sjukt, finner man idag ståndpunkter som åtminstone vid en ytlig betraktelse framstår som oförenliga.

De olika synsätten kan delvis förklaras med att rättspsykiatri inte utgör en diskurs i sig, utan är en del i de juridiska, medicinska och mediala diskurserna. När flera aktörer betraktar samma fenomen ur olika synvinkel tenderar förklaringsmodellerna att bli fragmentariska och delvis motstridiga. Detta är en trolig orsak till att den allmänna och mediala uppfattningen om rättspsykiatrisk vård inte överensstämmer med statistiska fakta.

Den juridiska diskursen färgas av att juridiken i grunden är en förlängning av politiken, varför väljarnas inställning till en viss fråga förväntas påverka lagarnas utformning. Vidare regleras allmänhetens beteende utav lagstiftningen vilket ger upphov till en symbiosliknande cirkelrörelse. På samma sätt färgas allmänheten utav det mediala utbudet, samtidigt som medierna tvingas ta till sig utav allmänhetens önskemål och intressen för att överleva på den kommersiella marknaden. Med så stora aktörer förblir inte diskurserna likformiga, utan tenderar att förändras genom små normförskjutningar vilka inte alltid är logiskt förankrade och till viss del kan bero på den dolda disciplinering som Mathiesen redogör för. Inom den juridiska diskursen pågår dock sedan mer än sextio år en kamp som allmänheten inte tagit del av. Frågan om tillräknelighetens vara eller inte vara inom den svenska strafflagstiftningen har primärt debatterats i offentligt tryck så som en tes presenterad i en offentlig utredning och sedan bemött i en proposition eller departementspromemoria. I princip alla utredningar inom

straffrättens och påföljdlärens område har sedan 1970-talet propagerat för ett återinförande av tillräknelighetsrekvisitet på två grunder. Dels har en harmonisering med övriga Europa förordats och dels menar man på moralfilosofisk grund att det inte kan anses försvarbart att döma psykiskt störda lagöverträdare till ansvar. Värt att påpeka är att offentliga utredningar i regel utgår från experternas röst, medan ”bemötandet” i form av en proposition skall spegla folkviljan genom den representativa demokratin. Alltjämt har frågan om tillräknelighetsbegreppets återinförande inte lyfts från de politiska leden, oavsett vilken politisk falang som varit i regeringsställning.

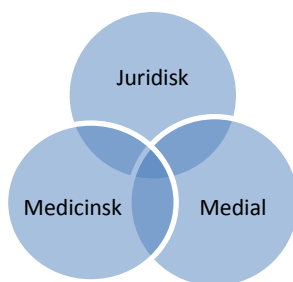
Den medicinska diskursen utgår inte från den politiska verkligheten utan vilar på naturvetenskaplig forskning. Således behandlas rättspsykiatrin som ett område för vård, varför man från den medicinska expertisens håll propagerar för en ökad humanisering med mer fokus på vård istället för straff. När den medicinska diskursen tangerar den juridiska, i samband med rättspsykiatriska underökningar och utlåtanden i domstol, gäller det i regel enskilda fall som skall behandlas enligt juridikens regler, varför den medicinska diskursen inte får något bredare genomslag. Problemet med att den medicinska sfären interfererar med den juridiska är att domstolarna saknar kompetens att själva bedöma de psykiskt störda gärningsmännens tillstånd ens i juridisk bemärkelse. Rättspsykiatrikerna har således förvärvat makten att verka inom en del av den juridiska diskursen, men saknar medel för att i väsentlig grad påverka den.

Att olika medicinska instanser, så som Rättsmedicinalverket och Socialstyrelsens rättsliga råd, kan komma till olika slutsatser i samma mål med i princip samma underlag är i sig en exkluderande faktor gentemot utomstående. Den rättspsykiatriska terminologin, vilken i viss utsträckning färgat av sig på den juridiska diskursen – kanske av nödvändighet, är ytterligare en exkluderande faktor som leder till en hög grad av professionalisering enligt Mathiesens modell. Även om det pågår en ständig intern kamp inom den medicinska sfären så är aktörerna få och utan mer omfattande påverkan utifrån.

Den mediala diskursen har stor genomslagskraft eftersom medierna tenderar att påverka många människor på samma gång och ge upphov till viss likriktning, eller i förlängningen dold disciplinering. Efter mediala smörgåsbord som Quick, Flink, Knutby och mordet på Anna Lindh etablerades en sensationsjournalistik som grundades på kritik av såväl det rådande straffrättsliga systemet som den psykiatriska vården. I förlängningen riktades fokus på psykiskt störda återfallsförbrytare som efter relativt korta vårdtider rånade, våldtog och dödade på nytt. Eftersom bilden är onyanserad och bygger på kommersiella avvägningar ger den upphov till en felaktig bild av rättssystemet som planterat sig djupt i det allmänna

medvetandet och successivt färgat politiken. Även om rättspsykiatrisk vård i juridiskt hänseende inte är ett straff, utan en alternativ påföljd, är det värt att påpeka att den genomsnittliga vårdtiden är längre än frihetsberövandet på anstalt och att återfallen i brott efter vårdtiden ligger i paritet med kriminalvårdens resultat. Att medierna inte lyft frågan om att så många psykiskt störda brottslingar döms till fängelse, och att trenden är strakt ökande, tyder på antingen okunskap eller ointresse, vilket förstärker bilden utav att det är kommersiella intressen som styr snarare än folk- och opinionsbildning. En alltför ensidig rapportering kan leda till framtida problem om ingen redogör för utvecklingen inom påföljdsbestämmelserna. Rättssystemet tillåts då att omdanas utan medborgarnas vetskap och allmänhetens inflytande på de förhärskande diskurserna minskar. Det leder i sin tur till att rättssystemet blir mer odemokratiskt då det styrs av färre intressen, vilket belyser vikten av adekvat informationsspridning.

Den ”sanna bilden” av rättspsykiatrin är ytterst svårfångad och frågan om vad som utgör den konstruerade sanningen är beroende av om det är normer, rättsregler eller vårdens

funktion som avses. Den rättspsykiatriska vården utgör som sagt inte någon egen diskurs, men har sin starkaste normativa bas i brytpunkten mellan den juridiska, medicinska och mediala. Varje deldiskurs vilar på sina respektive normfundament, varför de normer som kan anses allmängiltiga är det fåtal som förenar dem. De

språkliga markörer jag berörde inledningsvis under avsnittet metod består i stor utsträckning av normativa ställningstaganden som förenar de olika deldiskurserna. Mest framträdande genom historien är de begrepp som sökt legitimera antingen att psykiskt störda lagöverträdare neutraliseras i någon grad, eller att de på grund av sin psykiska störning skall tas om hand eller i vart fall hållas straffria. Straffriheten som begrepp ersattes över tid utav vård, vilket per definition inte heller omöjliggjorde ett tvångsmässigt omhändertagande.

8.2 Polariserade normer

Eftersom människan inte vet någonting säkert om någonting, ett äpple kan falla uppåt nästa gång hon släpper det, måste hon definiera och klassificera sin omvärld för att göra världen begriplig. Vidare fordras någon form av grundantaganden eller axiom att bygga denna förståelse ifrån.

Den antika världen byggdes på tron om att förnuftet gav människan vägledning och att samhället skulle formars efter den moral som förnuftet gav upphov till. Att sakna förnuft var

inte ett brott mot samhället, utan ett straff från gudarna, och därför kunde den förnuftslöse inte straffas för sina brott mot den gängse moralen. En sådan världsordning kan tyckas märklig i vårt sekulariserade samhälle, men inte desto mindre går det att härleda reglerna till bakomliggande normer vilka formar en diskurs för såväl samhällsskick som straffmätning för psykiskt störda individer.

Anna Christensen menar att den gängse moraluppfattningen har rättsbildande effekter, vilket på rättspsykiatrins område skulle tyda på en normförskjutning de senaste femtio åren. Även om brottsligheten varken har ökat markant eller blivit avsevärt grövre så värderas samhällsskydd högre än de psykiskt störda lagöverträdarnas behov av vård. Den rimliga förklaringen är att gärningsmännen i objektivt hänseende har gjort sig skyldiga till brottsliga gärningar, varför den allmänna uppfattningen är att de skall straffas genom att hållas avskiljda från samhället, helst under en längre tid. I allmänhetens ögon föreligger således ingen reell skillnad mellan kriminalvård och rättspsykiatrisk vård, vilket kan härledas till skuld- och vedergällningsprinciperna som i sin tur är så gamla att de mycket väl kan anses utgöra en del av människans väsen. Enligt Christensen är det dock den sociala samvaron som formar vår moraluppfattning och i förlängningen våra rättsregler, varför normförskjutningen bör kunna förklaras på ett annat sätt.

Genom historien kan vi följa en pendelrörelse mellan de normativa grunderna för hur samhället skall hantera psykiskt störda lagöverträdare. Den ena ytterligheten ligger i absolut straffrihet på förnuftsmässig grund, medan den andra karaktäriseras av att medborgarna skall skyddas från potentiella inre hot, vilket i sin tur motiverar frihetsberövande. Det senare har i modern tid kommit att kallas ”samhällsskydd”, vilket kan tyckas missvisande då det inte är samhället i stort som avses, utan just den enskilda medborgarens rätt till trygghet. Begreppet lanserades på allvar i samband med 1990-talets psykvårdsreform och har sedan kommit att färga i princip alla offentliga utredningar, förslag och lagförarbeten, vilket knappast är en slump. Enligt Mathiesen förekommer det regelmässigt dold disciplinering där samhällets olika delar tenderar att rätta in sig efter varandra. Genom att plantera ett begrepp som ”samhällsskydd”, vilket låter som ett högst beaktansvärt syfte, skapas legitimitet i olika instanser för strängare hantering av vissa samhällsgrupper som i begreppets rätta bemärkelse uppfattas som subversiva. Med tiden färgas även opinionen och begreppet får normerande verkan, vilket visar på språkets makt för att etablera och bibehålla en diskurs. När man på ett sådant sätt förklarar ett fenomen med ett delvis missvisande begrepp är det enligt Mathiesen frågan om ”maskering”. En annan länk i den dolda disciplineringens kedja är medierna som ständigt målar upp bilden av psykiskt störda som ett omfattande och reellt hot, i motsats till

vad statistiken och den medicinska expertisen påvisar. Således föreligger ingen reell logik avseende den allt hårdare regleringen för psykiskt störda lagöverträdare. Istället är det frågan om ett politiskt spel där normerna till stor del konstituerats av politikerna själva.

Den juridiska diskursen är exkluderande till sin karaktär då den fordrar en viss förförståelse och bekantskap med en lång rad termer, begrepp och en viss metodik. En anledning till att den rättspsykiatriska vården fått utså så mycket kritik kan vara att allmänheten som lämnats utanför diskursen inte full ut kan förstå hur påföljdsläran är konstruerad och att rättspsykiatrisk vård inte formellt är att se som ett straff. Detta blir synnerligen komplicerat då vi idag saknar tillräknelighetsbedömning och faktiskt dömer psykiskt störda gärningsmän i domstol. Eftersom kritiken i sig leder till en indirekt förändring av diskursen, via politiken och ner till juridiken, kan det diskuteras hur lagarna presenterats. Mathiesen talar om i vilket ”socialt landskap” en ny lag landar, men om lagstiftaren eftersträvar latent, mer subtila, funktioner är det dessutom möjligt att man inte redogör för alla grunder till beslutet. Att gå opinionen till mötes i syfte att vinna röster är generellt ingenting man redogör öppet för, vilket kan vara en anledning till de skärpta regler som präglar påföljdsvalet i stort. Det kan även vara frågan om det Mathiesen benämner ”strömbrytarteorin” – att lagstiftaren instiftar en lag i syfte att uppnå ett visst syfte och räknar med att lagen i sig skall åstadkomma önskad effekt. Men utan förankring i det sociala landskapet, vilket bland annat kan omfatta den rättspsykiatriska yrkeskåren och dess klienter, kommer lagen inte att uppnå det föresatta syftet, vilket enligt lagstiftaren själv är bättre vård och högre samhällsskydd.

Enligt Dworkins sätt att beskriva formaljuridiken i förhållande till samhällets normer, så utgörs rättsregler utav bakomliggande principer (normer) vilka de facto kan stå i motsatsförhållande till varandra. Eftersom alla principer inte vilar på samma grunder är det till och med troligt att de från tid till annan kommer att konkurrera med varandra, vilket anses legio så länge inte rättsreglerna gör det. Principerna om samhällsskydd och vård har resulterat i en hybridlagstiftning avseende den rättspsykiatriska vården, men kullkastar inte något annat rättsområde och eftersom lagreglerna dessutom tillkommit på demokratisk väg är de också giltiga, om än inte till allas belåtenhet. Om man vidare applicerar Dworkins teori om ett bakomliggande normativt fundament skulle principerna om vård och samhällsskydd på något plan dessutom vara förenliga.

Den socialkonstruktivistiska tanken, som ligger Dworkin nära, säger att jaget formas i relation till andra subjekt. På det individuella planet ger det upphov till olika grad av hänsyn och självbevarelsedrift vilka ibland står i motsatsförhållande till varandra. Således blir det

frågan om en avvägning i varje enskilt fall, vilket ifråga om rättspsykiatri skulle stå emellan vård eller tvångsvård under frihetsberövande. Intressant är att den allmänna termen för att placera någon under vård generellt är ”omhändertagande” vilket torde innebära att man ”tar hand om någon”. Huruvida detta sker frivilligt eller genom tvång är underordnat, men det är tydligt hur språkbruket har inflytande över en diskurs och hur man skapar moralisk legitimitet för ett visst handlande eller en viss regel beroende av hur man formulerar sig.

Om vi nu kunnat konstatera att de huvudsakliga normer som präglar rättspsykiatri är vård och samhällsskydd, skall man enligt Dworkin kunna spåra dessa normers ursprung tillbaka till det normativa fundament som utgör grunden för vår moraluppfattning och därmed också vår lagstiftning. Den antika synen präglades som sagt av förnuftstanken vilket motiverade att särskild hänsyn togs till dem som inte ansågs besitta förnuftets gåvor. Begreppet vård var inte det primära, men straffrihet i fråga om annars straffbelagda handlingar pekar på att hänsynen låg nära den psykiskt sjuke. Under medeltiden prioriterades istället samhällsskyddsaspekten, till stor del i form av inkquisitionen, vilken undanröjde potentiella hot mot den rådande samhällsordningen eftersom ett sådant förfarande befäste kyrkans monopolställning avseende normbildning. Pendelrörelsen som flyttade fokus från den ena normativa basen till den andra var beroende dels av att förnuftstanken ersatts utav den kristna skuldprincipen och dels av att en ensam aktör tilläts ha så stort inflytande. Kyrkans lojalitet låg primärt hos kyrkan själv, varför det var logiskt att ombesörja sin egen fortlevnad, såväl normativt som i handling. Upplysningstiden kom till stor del att präglas av de antika idealen, varför pendeln åter rörde sig åt det mer humana vårdperspektivet. Men upplysningen gav också upphov till den moderna demokratin och rätten till yttrandefrihet vilket resulterade i att fler röster tilläts ta plats i det offentliga rummet, vilket i sin tur ledde till en politisk fraktionisering. Redan under 1800-talet kunde man skönja hur debatten på den politiska arenan berör de humana aspekterna likväl som de samhällsskyddande, beroende på i vilket politiskt läger man befann sig. Istället för en distinkt pendelrörelse kunde man nu urskönja att båda normerna gavs utrymme samtidigt som respektive sidas förespråkare tvingades göra visst avkall. I Sverige förkastades tillräknelighetsrekvisitet efter hård argumentation från båda sidor där rättspositivism och rättshumanism utgjorde motpoler snarare än politiska partier. Den normativa polariseringen har kommit att bestå fram till våra dagar och har genom det demokratiska förfarandet resulterat i att hänsyn tagits till båda lägren. Normfundamentet som Dworkin talar om rymmer alltså motstående intressen, vilket talar för att det är den jämkande demokratin som ytterst ligger till grund för hur rättspsykiatri har utformats på det juridiska planet. På samma sätt är det genom det demokratiska systemet som olika diskurser tilläts ha inflytande över den

rättspsykiatriska vården istället för att en initierad grupp ensam definierar diskursens innehåll. Ovan nämndes Christensens idé om att moralen har rättsbildande effekter, vilket i fråga om rättspsykiatri torde innebära att det inte finns en överordnad moraluppfattning. Istället speglar den bipolära lagstiftningen den mänskliga ambivalensen ifråga om komplexa frågor som berör såväl bristande förnuftsåvor som stundom bestialiska brott.

8.3 Tillämpningsproblematiken

Problemet med rättens tillämpning av den aktuella lagstiftningen kvarstår. En lag kan uppfattas som relativt konkret, medan de bakomliggande normerna rör sig på en helt annan abstraktionsnivå och är omöjliga att vikta och värdera. Eftersom de båda normerna – samhällsskydd och vård – har samma giltighet, och dessutom har ett djupt historiskt ursprung, är det i princip omöjligt för domstolarna att falla tillbaka på det normativa grundfundament som Dworkin redogör för. Genom att tillämpa de nuvarande reglerna, i synnerhet då särskild utskrivningsprövning föreligger, tillgodoser rätten både samhällsskydd och vårdande insatser, men med ett bristfälligt resultat som följd ifråga om återfall och frekvens av tillfrisknande. Svårigheten för rätten att upprätthålla en enhetlig praxis kvarstår, men Dworkin pekade också på att de principer som ligger till grund för den rättsliga regleringen har en särskild tyngd just därför att de kan stå i strid med varandra och att det är i sådana fall som rätten blir dynamisk. Eftersom två rättsfall aldrig är identiska finns ingen allmängiltig lösningsmall och således kan det vara av vikt att bejaka och beakta den flexibilitet som lagstiftningen inrymmer.

De båda rättsfall som presenterades under avsnitt 5.5 ovan visar på att två snarlika brott leder till olika påföljd. Det är möjligt att mannen som mördade en utrikesminister straffades med fängelse och att en okänd hustrumisshandlare i Kalmar dömdes till vård kan peka på att vedergällningsteorin har genomslag även i domstolarna. Mer troligt är dock att rättsfallen illustrerar dels lagstiftningens utsatthet gentemot den medicinska expertisen, dels pekar på en rättsutveckling där samhällets tolerans gentemot såväl psykiskt störda våldsverkare som våldsverkare generellt håller på att minska. Det sistnämnda är också regeringens motivering till de allt hårdare regler som i allt väsentligt bygger på just vedergällningsteorin. Om nu regeringens beslut faktiskt grundar sig på folkviljan är den enligt Dworkin dessutom rätt i demokratiskt hänseende, oberoende av vad statistiken och den medicinska expertisen påtalar.

Den normförskjutning som tog sin början redan med tillräknelighetens avskaffande 1965 har fortsatt och verkar göra det även framöver. I princip samtliga statliga utredningar de senaste tjugo åren förordar en återgång till den i Europa fast förankrade tillräknelighetsläran på både humanfilosofisk och rättsstrukturell grund, men lagstiftaren fortsätter på den inslagna

vägen. Det samma gäller ifråga om urholkandet av straffrihetsgrunder för psykiskt störda lagöverträdare. Med tiden riskerar vårdaspekten att marginaliseras så pass att fängelsestraff blir normen även för dem som lider utav psykiska störningar. Om man på så sätt återfaller i den medeltida synen med samhällsskyddet i fokus, och det i enlighet med majoriteten utav folkviljan, så kommer den medicinska diskursen avseende den rättspsykiatriska vården att marginaliseras ytterligare. Om det dessutom visar sig fungera i preventivt syfte, i motsats till vad forskningen visar, så kan även den mediala diskursen komma att minska i inflytande och således blir den politisk/juridiska diskursen den dominerande.

9. Käll- och litteraturförteckning

9.1 Källor

Departementspromemorior

Ds 1996:59 – Allas vårt ansvar

Ds 2007:5 – Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare

Direktiv

Dir 1999:39 – Ansvar och påföljder för psykiskt störda lagöverträdare

Propositioner

Prop. 1987/88:120 – Om ändring i Brottsbalken m.m.

Prop 1990/91:58 – Om psykiatrisk tvångsvård m.m.

Prop 2007/08:70 – Ny vårdform inom den psykiatriska tvångsvården

Prop. 2008/09:118 – Straffet för mord

Prop. 2009/10:147 – Skärpta straff för allvarliga våldsbrott m.m.

Statens offentliga utredningar

Sou 1986:13-15 – Påföljd för brott

Sou 1996:185 – Straffansvarets gränser

Sou 2002:3 – Psykisk, brott och ansvar

Sou 2006:91 – Vård och stöd till psykiskt störda lagöverträdare

Sou 2007:90 – Straffskalan för mord

Rapporter och tidskrifter från Brottsförebyggande rådet (BRÅ)

BRÅ-rapport 1977:7 – Nytt straffsystem – idéer och förslag

BRÅ-rapport 2008:23 – Brottsutvecklingen i Sverige fram till 2007

BRÅ, Brottsutvecklingen i Sverige fram till år 2007, 2008

BRÅ, Personer lagförda för brott år 2008

Apropå nr 5 2000

Apropå nr 5 2001

Apropå nr 2 2002

Apropå nr 3 2002

Apropå nr 4 2005

Rapporter från Socialstyrelsen

Psyiskt störda lagöverträdare, Socialstyrelsen 2000:2

Rättspsykiatrisk vård utvärdering-omvärdering, Socialstyrelsen 2002

Den rättspsykiatriska vården 2005: sammanställning från inventeringen den 18 maj 2005, Socialstyrelsen 2005

Elektroniska källor

”Lite vård på rättspsykiatrisk klinik” – Karolinska institutets hemsida:

<http://ki.se/ki/jsp/polopoly.jsp?d=130&a=34235&l=sv&newsdep=130> (2010-11-11)

Övriga källor

Strategi för utveckling av missbruks- och beroendevården – inriktningen till och med 2010 och insatser under 2008, Socialdepartementet 2008

Aftonbladet 7 september 2010

Aftonbladet 8 september 2010

Modern Psykologi nr 11 2010

9.2 Rättsfall

RH 2008:90

NJA 1985 s 510

NJA 1998 s 162

NJA 2004 s 702

9.3 Litteratur

Anners, Erik (a) *Den Europeiska rättens historia 1*, 5:e upplagan, Norstedts förlag 1990

Anners, Erik (b) *Den Europeiska rättens historia 2*, 3:e upplagan, Norstedts förlag 1990

Belfrage, Henrik *Psyiskt störda brottslingar*, Tema Hälso- och sjukvården i samhället, Linköpings universitet 1989

- Berg, Ulf (m.fl.) *Brottsbalken – en kommentar*, Norstedts förlag 2009
- Börjesson, Mats *Diskurser och konstruktioner*, Studentlitteratur 2003
- Christensen, Anna (m.fl.) *Tidsskrift for rettsvitenskap nr 4 1996*, Scandinavian University Press 1996
- Christie, Nils *Lagom mycket kriminalitet*, Natur och kultur 2005
- Grönwall, Lars (m.fl.) *Psykiatrin, tvånget och lagen – en lagkommentar i historisk belysning*, 4:e upplagan, Norstedts Juridik 2009
- Herrlin, Axel *Tillräknelighet och själssjukdom – till straffrättens filosofi*, Gleerups förlag 1904
- Kendall, Gavin (m.fl.) *Using Foucault's methods*, SAGE publ. 2000
- Kinberg, Olof *Aktuella kriminalitetsproblem i psykologisk belysning*, Natur och kultur 1930
- Malnes, Raino (m.fl.) *De politiska idéernas historia*, Studentlitteratur 2006
- Mathiesen, Thomas *Den dolda disciplineringen*, Korpen 1980
- Mathiesen, Thomas *Rätten i samhället*, Studentlitteratur 2005
- Qvarsell, Roger *Utan vett och vilja – om synen på brottslighet och sinnessjukdom*, Carlsson Bokförlag 1993
- Simmonds, Nigel E. *Juridiska principfrågor – rättvisa, gälland rätt och rättigheter*, Norstedts juridik 2007
- Strand, Susanne *Den rättspsykiatriska vården*, Studentlitteratur 2009
- Nordisk familjebok, volym 9, Uggleupplagan 1908